Tijdschrift voor geschiedenis van stad en regio Utrecht

juni 2021 €7,95

Oud Utrecht

De groene stad

Op zaterdag 26 juni 2021 vindt de tiende Open Tuinendag Utrecht plaats. Dit groene evenement trekt jaarlijks bijna 2.000 bezoekers. De Open Tuinendag biedt een unieke gelegenheid om te genieten van bezienswaardige stadstuinen die gewoonlijk niet toegankelijk zijn. Vorig jaar moest de dag worden afgelast, maar deze keer hoopt de organisatie zo'n 50 tuinen open te stellen met maatregelen zoals een gelimiteerd aantal bezoekers. Deze lustrumeditie zal worden opgeluisterd met enkele tuinconcerten en een expositie.
www.opentuinendagutrecht.nl

Van 11 september 2021 tot 9 januari 2022 is in het Centraal Museum 'De botanische revolutie. Over de noodzaak van kunst en tuinieren' te zien. Deze tentoonstelling vertelt het verhaal van de tuin als vruchtbare inspiratiebron voor kunstenaars.
Door de eeuwen heen hebben kunstenaars, schrijvers, dichters en denkers de tuin telkens op een andere manier beschreven, weergegeven en vormgegeven. Ook in hedendaagse kunst is de tuin een rijke bron van inspiratie. Verrassende klassieke en moderne voorbeelden tonen de diepe wortels van de thema's uit de tentoonstelling.
www.centraalmuseum.nl

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 94e jaargang nummer 3, juni 2021 / losse nummers à € 4,95 (themanummers € 7,95) / ISSN 1380-7137. Uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht, verschijnt zes keer per jaar.
Redactie Arjan den Boer (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet.
Redactieadres redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl / Postbus 131, 3500 AC Utrecht.
Kopij maximale omvang 2.500 woorden (incl. noten en bronnen). Redactierichtlijnen: zie www.oud-utrecht.nl.
Publicatierechten van afbeeldingen zijn naar beste intentie geregeld. Wie meent dat zijn of haar rechten niet zijn gerespecteerd wordt verzocht contact op te nemen.
Ontwerp Jeroen Tirion BNO, Utrecht. **Druk** Drukkerij Roelofs BV, Enschede.
Verkooppunten losse nummers à € 4,95 (themanummers € 7,95) via www.oud-utrecht.nl / webwinkel en bij Het Utrechts Archief (Hamburgerstraat 28), Centraal Museum (Agnietenstraat 3), Museum Catharijneconvent (Lange Nieuwstraat 38), Utrecht Toerisme (Domplein 9). Boekhandels: Broese (Oudegracht 112b), De Bilthovense Boekhandel (Julianalaan 1) en bij Ako, Bruna, Primera en Readshop in stad en provincie Utrecht.

Historische vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en wil de kennis van en belangstelling voor Utrechtse geschiedenis, archeologie en monumenten stimuleren en waken over het behoud van het lokale en regionale erfgoed.
Voorzitter Dick de Jong.
Secretariaat secretariaat@oud-utrecht.nl / Postbus 91, 3500 AB Utrecht.
Lidmaatschap Contributie € 37,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20 / bedrijven € 50).
Ledenadministratie Aanmelden of opzeggen (vóór 1 december) via ledenadministratie@oud-utrecht.nl / Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein. Bank: NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein.
Website www.oud-utrecht.nl / redactie.website@oud-utrecht.nl.

Omslag

Schooltuin bij het Tolsteegplantsoen, circa 1965. Dia gemaakt door Johan van Alff, directeur van de gemeentelijke plantsoenendienst.
HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Themanummer

De groene stad

Het belang van groen in en rond de stad wordt meer dan ooit erkend, niet alleen voor recreatie en sport, maar ook ter bevordering van het algemeen welbevinden. In 1911 noemde J.P. Fockema Andreae (toen wethouder, later burgemeester) in zijn boek *De Heedendaagsche Stedenbouw* de aanleg van parken de grootste opgave voor een groeiende stad: 'Het geeft open ruimte, zuivert de lucht en geeft oud en jong gelegenheid tot ontspanning'. Tegenwoordig is de noodzaak van groen alleen maar toegenomen vanwege de klimaatcrisis. De huidige pandemie maakt bovendien duidelijk hoe onmisbaar een 'groen ommetje' is.

Is Utrecht een groene stad? Dit themanummer laat een rijke historie zien als het gaat om de aanleg van tuinen, buitenplaatsen, parken en zelfs groene stadsdelen. Terwijl enerzijds de oprukkende bebouwing tuindersgebieden, landgoederen, volkstuinen en sportvelden opslokte, creëerden anderzijds burgers, (landschaps)architecten en plantsoenmeesters telkens weer nieuwe paradijsjes.

In Utrecht wordt landschapsarchitect Jan David Zocher vaak geroemd vanwege het monumentale singelplantsoen. Evenveel eer verdient echter een aantal andere groenontwerpers. Zoals de drie generaties van de familie Van Lunteren, die in en buiten Utrecht hun groene vingerafdrukken nalieten. Ook de gemeentelijke plantsoenendienst verrijkte vanaf de tweede helft van de 19e eeuw Utrecht met groenontwerpen. Dat bereikte een hoogtepunt bij de aanleg van de naoorlogse uitbreidingswijken, waarmee het groenareaal in de stad bijna vervijfvoudigde. Een vergelijkbare ambitie toonden enkele decennia later de vrouwelijke bestuurders die zich hard maakten voor een immens park in Leidsche Rijn.

Een rode draad vormt de betrokkenheid van Utrechters die zelf hun groene omgeving vormgeven. Zo namen bewoners van Lunetten vanaf het begin het heft in handen om 'hun groen' te realiseren en tot op de dag van vandaag te beheren. Hetzelfde geldt voor de omwonenden van het Sjanghaipark in Overvecht, die samen met kunstenaar Hans van Lunteren (waarschijnlijk géén familie) een eigen park aanlegden.

'Gezond stedelijk leven' staat tegenwoordig hoog op de Utrechtse agenda. Het is dé toverformule bij discussies over verantwoorde groei en verdichting van de stad. Daarbij wordt wel eens vergeten dat Utrechts groene erfenis ook veel bijdraagt aan de leefbaarheid. Laten we er zuinig mee omgaan.

De redactie

Inhoud

Roland Blijdenstijn
4 Groen in een groeiende stad

Liesbeth Helmus
10 De bloementuin van Roelant Savery

René de Kam
17 Museumtuin vol symboliek en ontmoeting

Michiel Plomp
23 De tuin van Boothstraat 6

Dominique Vermeulen
29 Drie generaties Van Lunteren, (tuin)architecten en bloemisten

Marion van Oudheusden
34 Wandtapijt Bartholomeus Gasthuis

Sofia Dupon
37 De Utrechtse plantsoenendienst 1854-1954

Bettina van Santen
43 De groene erfenis van Johan van Alff en Bram Galjaard

Martine Bakker
50 De groenvisie van kunstenaar Hans van Lunteren

Maarten Brinkman
54 De parken van Lunetten

Gerda Oskam
59 De strijd voor het groene hart van Leidsche Rijn

Bettina van Santen
64 'Bomenburgemeester' Frank van den Brink

16, 22, 28, 36, 42, 49

Tolien Wilmer
Verdwenen tuinen

Groen in een groeiende stad

Groot is de diversiteit aan groen in Utrecht. Zoals het postzegelgroen van verborgen hofjes in de binnenstad, het wandelgroen langs de singels en het melancholische groen van de begraafplaatsen. Maar ook vooroorlogse wandelparken voor welgestelden in Oost, plantsoenen voor de middenklasse en volksparken als het Julianapark. In de naoorlogse wijken vinden we integraal buurtgroen en grote doe-parken. De laatste decennia zijn er zelfs parken aangelegd op oude industrieterreinen en spoorlijnen.

Roland Blijdenstijn werkte als cultuurhistoricus bij de Provincie Utrecht. Hij schreef 'Tastbare Tijd. Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht' (2015).

Het is niet meer goed voor te stellen dat binnen de omwalling van de 12e-eeuwse stad veel onbebouwde agrarische gronden lagen. Ook de terreinen van kloosters en kapittels waren grotendeels in gebruik als moestuin, kruidentuin, boomgaard of akker. Met de landerijen in en om de stad konden de 3.000 inwoners prima in hun eigen behoeften voorzien. Aan deze situatie herinneren enkele toponiemen als 'veld' (Jansveld) en 'kamp' (Oudekamp).[1] Uit de late middeleeuwen dateert ook het Agnietenklooster, waarvan de kloostertuin later is gereconstrueerd als onderdeel van het Centraal Museum.
Door opheffing van de kloosters en immuniteiten kort na de Reformatie in 1580 kwamen veel afgesloten terreinen vrij. Mooiste voorbeeld is wel het Janskerkhof, dat sinds begin

17e eeuw met bomen is beplant en waar nu elke zaterdag de Utrechtse bloemenmarkt wordt gehouden. Als 'cieraet' voor de stad en als zonwering voor de huizen werden verschillende straten van bomen voorzien, zoals de Breedstraat in 1601. Voor een schaduwrijke promenade over de stadswallen en langs de buitensingels liet het stadsbestuur dubbele rijen bomen planten: 'In het midden van de 17e eeuw zag de omwalling er zelfs meer uit als een park dan als een militaire zone'.[2] Het 18e-eeuwse Utrecht was een rijke stad met veel adel en hoge militairen. Diverse grote en kleine buitenplaatsen verschenen in de directe omgeving. Veel stadshuizen hadden private bloemhoven. Vermaard waren de tuinen van Zijdebalen aan de Vecht, in 1717 nog bezocht door tsaar Peter de Grote. Vanwege het grote succes van de zijdefabricage werden zelfs de bermen langs de stadsmuren beplant met moerbeibomen voor de rupsenteelt.

Moestuinen

Tot ver in de 19e eeuw kwam het platteland nog tot aan de Utrechtse stadsmuren en -poorten. Alleen langs de watergangen en de weg naar De Bilt was sprake van enige bebouwing. Voor de voedselvoorziening lag er eeuwenlang een lappendeken van moesgronden, boomgaarden en blekerijen rond de stad. Toen Utrecht snel begon uit te breiden, werden de hoveniersgronden vanaf 1896 onteigend. De laatste tuinbouwgronden ten oosten van de Bemuurde Weerd, aan de Abstederdijk en in Tolsteeg wisten zich nog tot halverwege de 20e eeuw te handhaven.

In de Eerste Wereldoorlog en later tijdens de crisis van de jaren 30, gingen veel verarmde bewoners noodgedwongen hun eigen groente en fruit telen. Een eerste initiatief ging uit van de Volksbond tegen Drankmisbruik. De Utrechtse afdeling liet in 1913 aan de Blauwkapelseweg een volksbondtuin aanleggen voor de arbeiders van de Gasfabriek. In 1928 ontstond ook de eerste volkstuinvereniging 'Ons Buiten', in 1935 gevolgd door 'De Pioniers' aan de Ezelsdijk. Nu bezit de stad vijftien officiële volkstuincomplexen, ook wel tuinenparken geheten. Een recent fenomeen is de buurtmoestuin, waar bewoners een gezamenlijk stukje bewerken. Opkomend is de stadslandbouw in een wijdere boog rond de stad. Deze vorm van lokale voedselvoorziening heeft een belangrijke plek in het plan voor het toekomstige Ringpark Utrecht.[3]

^ Joost Cornelisz Droochsloot, Gezicht op de stad Utrecht, circa 1660. CENTRAAL MUSEUM

< Kaart van de Utrechtse verdedigingswerken met de landbouwgronden rondom de stad door H.J. Verstralen, 1629. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

V Hoveniersbedrijf aan de Westerdijk in Pijlsweerd, circa 1925. Hier loopt nu de Oudenoord. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Pleziergroen

Eeuwenlang was het land rond de stad stevig in handen van de kapittels en enkele grote kloosters. Na de Reformatie rond 1580 kwamen deze bezittingen op de markt. Uithoven als Vollenhoven bij De Bilt en kloosters als Oudwijk veranderden in luxe buitenverblijven met fraaie tuinen. Een serie nieuwe buitens verrees aan de Vecht, zoals het huis Roosendaal, waarvan alleen het toegangshek en de theekoepel nog resten. Rijke steenbakkers presenteerden zich aan de Vaartsche Rijn, zoals bij De Liesbosch. Bij de ruïnes van deze steenfabriek is nu een gelijknamige parkje aangelegd.
Langs de Kromme Rijn hebben Rhijnauwen, Oud-Amelisweerd en Nieuw-Amelisweerd zich weten te handhaven dankzij aankopen van de gemeente als recreatiegebied voor haar inwoners. Dichter bij de stad verrezen inmiddels weer afgebroken buitenplaatsen als Bloeyendael, dat nu een natuurpark is. Beter verging het Oog in Al, de buitenplaats die Everard Meyster in 1664 liet aanleggen aan de Leidse Rijn om de vorderingen in de gaten te houden van de nieuwe uitleg aan de westkant van de stad, een plan van burgemeester Hendrik Moreelse. Na aankoop door de gemeente in 1920 is het tot wandelpark voor de gelijknamige wijk omgevormd, met behoud van het landhuis en het koepeltje aan de Leidse Rijn.

Maliebaan

Om studenten te lokken naar de in 1636 gestichte universiteit moest Utrecht, dat in tegenstelling tot andere universiteitssteden geen belastingvrijstelling op drank kende, een trekker bedenken. Het werd een 750 meter lang sportveld voor het maillespel, een soort kolf of golf, met aan weerszijden vier (nu drie) rijen linden en iepen. Deze Maliebaan kwam aan de oostkant van de stad en zou later bepalend worden voor de luxe groene inrichting van dit stadsdeel. De Maliebaan was in 1637 het eerste openbare recreatieterrein van Utrecht. Aanvankelijk ontstonden langs de baan kleine siertuinen met tuinhuizen en theekoepels. Nadat de middenbaan in 1811 eerst was verhard voor het bezoek van Napoleon, werd de baan in de 19e eeuw een deftige woonstraat en tevens favoriet als renbaan voor paardenraces. In 1885 volgde nog een primeur: het eerste officiële fietspad van Nederland.

Plantsoenering van de wallen

Als een van de eerste steden wist Utrecht zich te bevrijden uit het 'stenen corset' van de stadsmuren. Na voltooiing van de Nieuwe Hollandse Waterlinie in 1824 waren de oude verdedigingsmuren niet meer nodig. Drie jaar later kwamen er voorstellen voor het 'uitbreiden en bevalliger maken' van de bestaande wandelingen over de wallen, 'waardoor deze stad zoowel meerdere gegoede ingezetenen tot zich zal trekken, als zij door meerdere vertier aan de werkzame classe ruimere middelen van bestaan zal opleveren'.[4]
In oktober 1829 kon landschapsarchitect Jan David Zocher jr. zijn plan aan burgemeester H.M.A.J. van Asch van Wijck presenteren. De stadsbuitengracht ging dienen als een soort kronkelende rivier in het park en volgens de regels van de landschapsstijl kwamen er 'bevallige wandelwegen, die op- en afdalen en u telkens als bij verrassing de schoonste gezigten aanbieden'.[5] De ontmanteling en de aanleg - met hulp van soldaten die terugkeerden uit de Belgische Opstand - hebben ruim 40 jaar in beslag genomen. Met het afgraven van het Begijnebolwerk in 1871 verdween het laatste deel van de oude verdedigingsgordel. Ongeveer 250 bomen dateren nog uit de tijd van Zocher.

Melancholisch groen

Nadat in 1827 bij wet was besloten dat de doden om hygiënische redenen buiten de stad begraven moesten worden, kreeg Zocher de opdracht om een ontwerp te maken voor de Eerste Algemene Begraafplaats langs de uitvalsweg naar Bunnik. Van meet af aan was het de bedoeling dat het een melancholisch wandelpark zou worden met 'ernstige' sparren en lariksen, terwijl treurgeboomte als wilgen en berken de droefheid moesten verhogen en tevens zouden zorgen voor reiniging van de lucht. Oorspronkelijk plantte Zocher ook geurende seringen en gouden regens tussen de boomgroepen. Geïnspireerd op de Franse grafarchitectuur van Boullée en Ledoux was zijn rotonde met grafkelders in drie trapsgewijs oplopende ringen. Deze is uniek in Nederland.[6] Hier kwamen de Utrechtse notabelen te liggen, terwijl voor de burgers, gildeleden en armen een plek was gereserveerd aan de oostkant, afgeschermd door sparren.

Nog drie andere begraafplaatsen volgden. Om hygiënische redenen kwamen zij op de hogere gronden van Utrecht-Oost te liggen: de Rooms-Katholieke Begraafplaats St. Barbara (1875) volgens sober rechtlijnig padenstelsel, de Tweede Algemene Begraafplaats Kovelswade aan de Koningsweg (1901) met een stervormig kruispatroon en de Derde Algemene Begraafplaats Tolsteeg (1931) in een symmetrische aanleg in kruisvorm met cirkels. Tenslotte kwam in 1967 de Algemene Begraafplaats Daelwijck in Overvecht gereed met een ringvormige hoofdroute rond de graven.

Wandelparken voor de elite

Lintbebouwing en toename van het aantal arbeiderswoningen in Oudwijk en Wittevrouwen bedreigden de aantrekkelijkheid van Utrecht-Oost. Het 'Honderdstratenplan' van 1879 voorzag alleen in regulering van de stratenaanleg. Een actievere grondpolitiek was gewenst. Om het gebied aantrekkelijk te maken voor villabouw besloot het stadsbestuur om de buitenplaatsen De Oorsprong en Het Hoogeland aan de oostzijde van de Biltstraat aan te kopen. Het Oorsprongpark kreeg in 1886 een fraaie gevelwand, Het Hoogeland werd een jaar later aangekocht toen bekend werd dat ook het naastgelegen Oudwijkerveld beschikbaar kwam. Eigenaar H.J.H. Baron van Boetzelaer van Oosterhout vroeg weinig geld, maar dan moest het gebied wel binnen tien jaar veranderd zijn in een openbaar wandelpark. Nog net binnen deze termijn kon in 1898 het Wilhelminapark geopend worden naar ontwerp van H. Copijn. Het Hogeland werd door J.A. Loran verkaveld met villablokken aan de brede Emmalaan. Het huis Oudwijck vormde het scharnierpunt tussen de beide parken. In 1913 kwam hier het eerste Rosarium van Nederland. Dat het Wilhelminapark voor de Utrechtse elite was bestemd, zien we goed aan de luxe randbebouwing. Al bij de verkoop was bepaald dat éénderde van het terrein bebouwd moest worden, tegen tweederde parkaanleg.

Ook in het noordwesten begon Utrecht zich uit te breiden. Door de komst van zware industrie langs het in 1890 geopende Merwedekanaal verrees hier de ene arbeiderswijk na de andere. Van een groene setting was geen sprake, totdat bankier Jan Kol in 1903 besloot om op zijn hofstede Zeldzaam een park aan te leggen, zodat de grond meer waard zo worden voor villabouw. Aan de Amsterdamsestraatweg ontwierp L. Copijn een besloten park met een grillig gevormde vijver met schiereilandjes en cementrustieke rotspartijen. Kol wilde hiermee de aanleg van een villawijk stimuleren en liet zelf een drietal villa's bouwen. Maar in plaats daarvan kwamen er honderden arbeiderswoningen in de buurt. In 1929 kon de gemeente Utrecht voorkomen dat de erven Kol het park als bouwkavels zouden verkopen. Een forse uitbreiding met een groot ovaal speelveld inclusief theehuis kwam gereed in 1938, toen het park zijn huidige naam kreeg: Julianapark. Met volières, hertenkamp en rondlopend pluimvee is het nooit een elitepark geworden, maar juist een kindvriendelijk volkspark.

Tuinwijken

Elinkwijk is de eerste wijk in Utrecht die volgens de principes van de tuinstadbeweging is gebouwd. Architect Karel Muller, die eerder in Hengelo 't Lansing ontworpen had, liet tussen 1915 en 1927 voor de geschoolde arbeiders en beambten van de naastgelegen Werkspoor-fabriek een wijkje aanleggen met gebogen straten, voortuintjes en veel groen.

Begraafplaats Soestbergen vanuit de rotonde, 2021. FOTO ROLAND BLIJDENSTIJN

Ansichtkaart van het Wilhelminapark rond 1910. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Hertenkamp in het Julianapark met cementrustieke rotspartijen van de Utrechtse firma F.J. Moerkoert. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

^ Het Willem de Zwijgerplantsoen in Tuindorp, 1957. J.P. VAN ALFF / HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

V Park Transwijk met de flats van Kanaleneiland, 1968. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

> Park Oosterspoorbaan, een jaar na de opening in 2017. FOTO OKRA LANDSCHAPSARCHITECTEN

Het was de tijd van de sociale woningbouwverenigingen, die vooral in Utrecht-Noord woningcomplexen neerzetten met veel aandacht voor architectuur en straatgroen, maar zonder ruime parken of plantsoenen. Een voorbeeld hiervan is de Tuinwijk (Van der Mondestraat, Antonius Matthaeuslaan) uit 1921 van de architecten A. Kool en A.H. van Rood. De steile rode pannendaken en voortuintjes voor enkele huizenrijen refereerden aan een dorpse bebouwing.[7]
Met het herziene Uitbreidingsplan van Berlage en Holsboer uit 1924 brak een periode aan van middenstandswoningbouw met meer aandacht voor parkjes en plantsoenen. De bouw van de Componistenbuurt in Oog in Al begon al in 1920 en bood een open verkaveling in kleine huizenreeksen, geheel volgens het plan van Berlage. De Beethovenlaan met halverwege een straatplein werd de centrale hoofdas, uitkomend op het eerdergenoemde buitenplaatspark Oog in Al. Eenvoudiger van opzet, maar eveneens voor beter gesitueerden, was Tuindorp uit de jaren 1931-1939. Hier werd voor het eerst op grondgebied van de aangrenzende gemeente Maartensdijk gebouwd, waarbij de straten de oude landelijke verkaveling vanaf de Hoofddijk volgden. Uitzondering is het driehoekige Willem de Zwijgerplantsoen, dat door L. Copijn als een van de eerste parken niet meer werd aangelegd in de gangbare landschapsstijl. Om de verkoop van woningen te stimuleren werden die aangeprezen als zijnde 'gelegen aan gezellige ter wederzijds geplante lanen; een vijf meter fraai aangelegde voortuin bij ieder huis maakt de straat tot een gezochte wandelweg'.[8]

Naoorlogse wijkparken

Toen Utrecht na de grenswijziging van 1954 eindelijk kon uitbreiden, lagen de plannen voor grote nieuwe wijken al klaar. Begonnen werd met Hoograven, waarna drie jaar later Kanaleneiland en vanaf 1959 Overvecht volgden. Voor het eerst maakte het groen integraal onderdeel uit van de stadsuitbreidingen. In Tolsteeg-Hoograven werd het groen tot in detail ontworpen op verschillend schaalniveaus, verbonden door wandelroutes langs en tussen de open woonblokken en met een slingerend singelplantsoen door

de gehele wijk. Het 26 hectare grote Park Transwijk in Kanaleneiland was van een heel andere orde: 'Er is getracht door situering van onderdelen, de beplantingen en de waterpartijen een geheel te verkrijgen dat aan alle leeftijdsgroepen de wenselijke recreatie kan bieden'.[9] Het was een echt doe-park voor actieve recreanten. Overvecht kreeg twee parken: Park De Watertoren en Park De Gagel. Ook deze sloten qua inrichting aan bij de hoogbouw. Kenmerkend zijn de diverse educatieve voorzieningen, zoals de unieke speelhuisjes in Park De Gagel.

Ecoparken

Vanaf 1974 begon de aanleg van de wijk Lunetten met twee parken. Het Beatrixpark kwam rondom de vestingwerken Lunetten III en IV. Park De Koppel, met volkstuincomplex en een oude boomgaard, diende als buffer naar de A12. Het tijdperk van de grootschalige parkaanleg was voorbij. Nu ging het veel meer om behoud en inpassing van de bestaande elementen. Deze landschaps-ecologische benadering zien we ook bij het Vechtzoompark (1978), Park Bloeyendael (1975) en het recreatiepark Voorveldse Polder (1975).
Ook nieuw was het nadrukkelijk betrekken van de omwonenden bij ontwerp en uitvoering. Het beste voorbeeld daarvan is het Griftpark (1999), waarbij de onderdelen zijn afgedwongen door de buurt, die vervolgens met behulp van de gemeentelijke landschapsarchitect Han Beumer tot een eenheid zijn gesmeed. Wat dit park uniek maakt is de toepassing van een geïsoleerde leeflaag op een zwaar vervuild industrieterrein, de voormalige gemeentelijke Vaalt- en Gasfabriek.[10] Een ander mooi voorbeeld van hergebruik en buurtbetrokkenheid is het Park Oosterspoorlijn met speel- en pluktuin uit 2017. Het wordt wel de 'High Line' van Utrecht genoemd naar het beroemde New Yorkse voorbeeld.

Recreatie rondom de stad

Met de gemeentelijke herindeling van 2001 heeft Utrecht er een bijzonder 'Copijnpark' bijgekregen: de tuinen van Kasteel De Haar. Een tweede icoon in het nieuwe westelijke stadsdeel is het Máximapark in Leidsche Rijn, dat even groot is als de gehele middeleeuwse stad Utrecht. Recreatie rond de snelgroeiende stad vergt een nieuwe groenopgave, die soms op gespannen voet staat met de historische landschappen. Bij het 5.900 hectare grote Noorderpark, dat al vanaf 1985 wordt ontwikkeld, was aanvankelijk nauwelijks rekening gehouden met het toekomstige UNESCO-Werelderfgoed van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Nu zien we hier een prachtig open polderpark dat juist dankbaar gebruik maakt van het unieke militaire inundatielandschap met betonnen schuilplaatsen en de forten Ruigenhoek en De Gagel.

Noten

1 Tolien Wilmer, *Historisch groen. Tuinen en parken in de park Utrecht* (Utrecht 1999) p. 9. Zie ook M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen* (Utrecht 1994) p. 53.
2 René de Kam, *De ommuurde stad. Geschiedenis van een stadsverdediging* (Amsterdam 2020) p. 225.
3 https://www.provincie-utrecht.nl/onderwerpen/ruimtelijke-ontwikkeling/ringpark#concept
4 Bonica Zijlstra (red.), *Parken in Utrecht. De geschiedenis van de Utrechtse stadsparken* (Utrecht 1988) p. 34.
5 Zijlstra (1988) p. 41.
6 A.M. Janssens e.a., *Dood en begraven, sterven en rouwen 1700-1900. Tentoonstelling ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de Eerste Algemene Begraafplaats Soestbergen* (Centraal Museum, Utrecht 1980).
7 Marijke van den Heuvel, *De Tuinwijk* (Gemeente Utrecht 2007).
8 Dr. A. van Hulzen, *Tuindorp. Tussen het Zwarte Water en Blauwkapel* (Utrecht 1995) p. 20.
9 Fred Vogelzang (red.), *De Utrechtse wijken, Zuidwest* (Utrecht 2004) p. 141.
10 Hans Buiter e.a., *Alleen schoon is mooi. De geschiedenis van het Griftpark* (Utrecht 2009).

De bloementuin van Roelant Savery

De Utrechtse schilder Roelant Savery (1576-1639) is vooral bekend geworden om zijn landschappen met dieren, maar hij maakte ook een aantal zeer gedetailleerde bloemstillevens. De kleurrijke voorbeelden groeiden in zijn eigen tuin aan de Boterstraat. Savery was begin 17e eeuw niet de enige Utrechter met een eigen 'blomhoff'.

< Roelant Savery, Groot bloemstuk met keizerskroon. Olieverf op paneel, 1624.
CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT

Liesbeth M. Helmus is senior conservator Oude Kunst bij het Centraal Museum.

Het gebruik van fysieke landkaarten en stadsplattegronden om op onbekend terrein de weg te vinden, raakt steeds meer in onbruik. De uitvinding van navigatiesystemen zoals TomTom en online kaartendiensten als Google Maps zijn hier de oorzaak van. De fotografische precisie die deze systemen ons bieden, was voor de makers van stadsplattegronden uit de 17e eeuw onhaalbaar. Zij maakten een schematische tekening van een stad, waarin het stratenplan, de wegen, watergangen en de bebouwing in vogelvlucht werden weergegeven. Ook de parken en tuinen werden door hen vastgelegd.
Op een ingekleurde kaart van Utrecht uit 1649 (zie ommezijde) is te zien hoe de stadsmuren met de bastions de bebouwde kom omringen. Eromheen stroomt breed water. De stad is met de omliggende akkervelden en bossen verbonden door vier bruggen in elke windrichting, die alle zijn voorzien van een stadspoort. Dwars door de stad heen, van noord naar zuid, stromen de twee belangrijkste waterwegen, de Oude- en de Nieuwegracht. De Domkerk staat in het midden. Het gotische gebouw, hoewel eenvoudig getekend, is goed herkenbaar. De daken van de Utrechtse godshuizen zijn, net als die van de Dom, ter onderscheid blauw gekleurd, zoals ook de waterwegen. De straten en pleinen zijn wit en de huizen zijn rechthoekjes met rode puntdaken. De parken staan vol met loofbomen en de tuinen zijn onderverdeeld in perken. Alles wat groeit en bloeit is groen.

Als we vanaf de Domkerk naar het westen lopen, over de Sint Maartensbrug direct links afslaan en dan onmiddellijk weer naar rechts gaan, komen we terecht in de Boterstraat. Hier, achter het huidige perceel nummer 20, lag de tuin van de beroemde schilder Roelant Savery (1576-1639). Feitelijk is er niet veel meer over bekend dan dat er in de hof (het woord tuin werd nog niet gebruikt) bloemen en planten stonden en dat deze waardevol waren. Ze werden na Savery's faillissement op 30 oktober 1638 samen met het pand verkocht aan de schilder Petrus Portengen (1604/12-1643). Voor het onroerend goed betaalde Portengen 5.400 gulden. De extra koopsom van 400 gulden betrof enkele roerende goederen en de inhoud van de tuin.[1]

Bloemen en dieren

Roelant Savery schilderde vooral landschappen met dieren, maar er is ook een twintigtal bijzonder mooie bloemstukken van zijn hand bekend.[2] Ze zijn gesigneerd en ze dateren bijna alle uit de periode 1603 tot 1630. Het *Groot bloemstuk met keizerskroon* uit 1624 is het grootste en meest complexe dat Savery ooit schilderde. Omdat de bloemen en dieren in het boeket allemaal anders zijn, lijkt het bijna een geschilderde verzameling, een tweedimensionaal overzicht van een voor de 17e eeuw uiterst kostbare collectie 'naturalia'. Het schilderij telt 63 variëteiten aan bloemen en 45 verschillende insecten, reptielen en vogels.[3] In, onder en rondom het boeket bevinden zich tal van hagedissen, torren, vlinders, sprinkhanen en velerlei andere insecten. De grote grijze kaketoe, die met zijn snavel het linker pootje van een kikvors uittrekt, valt op door kleur en detaillering. Aan de andere kant van het boeket zit een ijsvogel op een takje. De twee vogels zouden als antithese bedoeld kunnen zijn tussen het actieve en het contemplatieve leven, tussen agressie en oorlog enerzijds, en rust en vrede anderzijds. Alle dieren en bloemen kunnen als symbool worden opgevat en van een betekenis worden voorzien.[4] In zijn algemeenheid verwijst een bloemstuk als dit echter, net als alle andere bloemstillevens, naar de vergankelijkheid van het aardse bestaan. Savery kan het boeket nooit op deze wijze hebben geschikt om het daarna te schilderen. Niet alleen is de vaas veel te klein om de enorme vracht te kunnen dragen, maar bovendien bloeien de bloemen in het boeket in verschillende jaargetijden. De lentebloemen overheersen, maar er zijn er ook bij die in de zomer in bloei staan, zoals de roos. Hoewel ze niet bewaard zijn gebleven, kan het bijna niet anders dan dat Savery studies maakte van individuele bloemen, die hij op een later moment gebruikte bij het componeren van het boeket dat hij wilde schilderen.[5] Dat verklaart ook waarom de onderlinge verhoudingen tussen de bloemen niet altijd kloppen.
Het geromantiseerde beeld van de schilder op middelbare leeftijd, die ter voorbereiding van zijn schilderij rondscharrelt tussen de bloemen in zijn eigen hof, is aantrekkelijk. Of hij zijn tuin zelf aanlegde, of dat er iemand anders verantwoordelijk voor was, is onbekend. Wat we wel weten is dat de belangstelling voor het kweken van exotische bloemen in de 17e eeuw een hoge vlucht nam. Bloemhoven hadden een

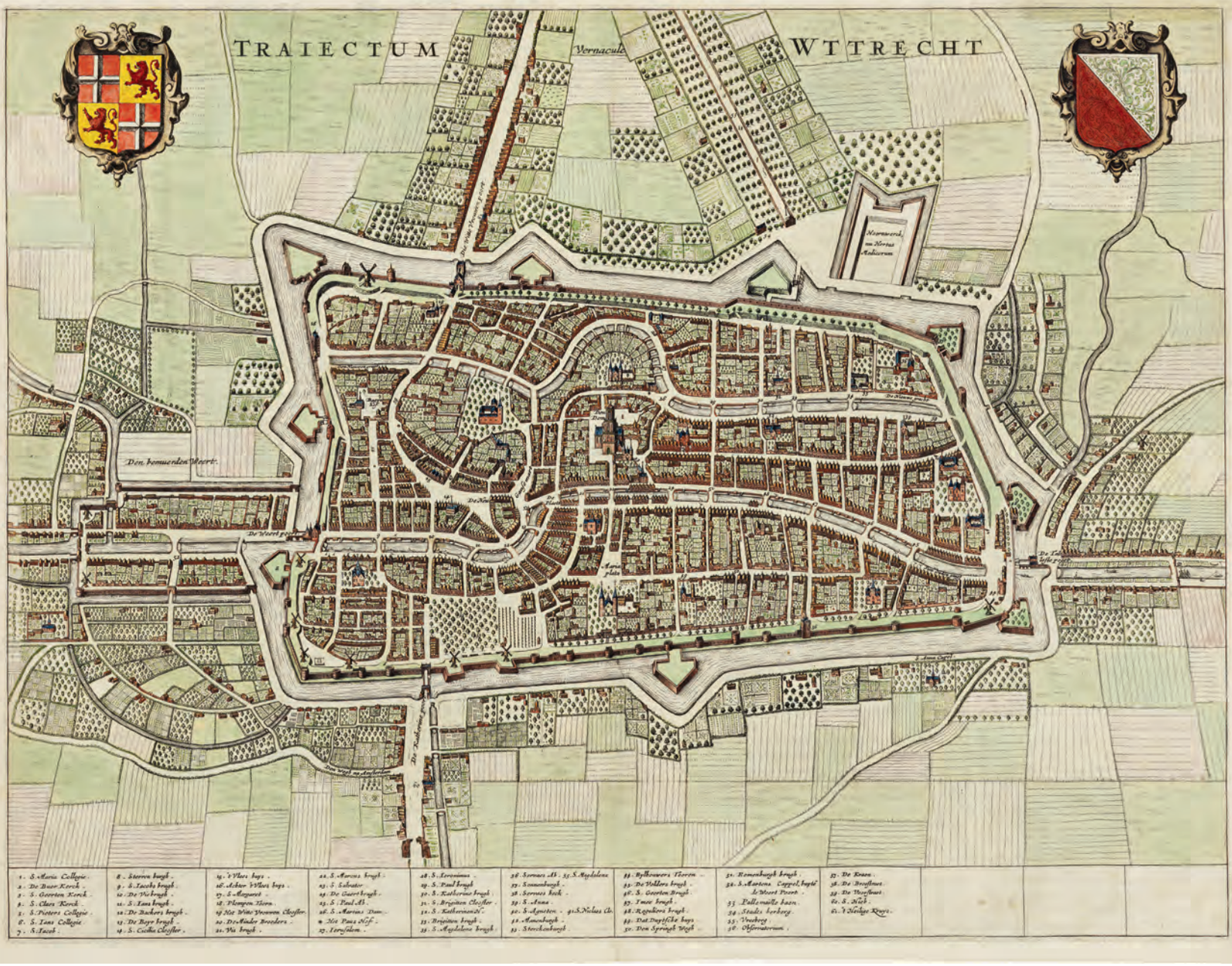

andere functie dan kloostertuinen, waarin gewassen en kruiden werden gekweekt die een geneeskrachtige werking hadden. In bloemhoven kon men leren over de groei en de vermenigvuldiging van bloemen en planten, ook konden liefhebbers er genieten van de verschijningen, kleuren en geuren van de natuur.
Tuinen, of ze nu van het hof of particulier waren, waren prestigeprojecten. De meeste gewassen die werden gekweekt, waren afkomstig uit Zuid-Europa of Klein-Azië en zeer zeldzaam.[6] Voor de tulp, die vanuit Turkije werd geïmporteerd, werden astronomische bedragen neergeteld.[7] De eerste exemplaren bloeiden in het voorjaar van 1594 in Leiden, in de tuin van de plantkundige Carolus Clusius (1526-1609). Ook de prachtige keizerskroon, die vanuit Perzië via Turkije naar Wenen was overgebracht, werd door Clusius rond 1580 in de Noordelijke Nederlanden geïntroduceerd.[8] Op het schilderij van Savery wordt hij omgeven door velerlei andere exoten, zoals irissen, tulpen, rozen, anemonen, ridderspoor, vergeet-mij-nieten, koren- en kievitsbloemen, papavers, druifjes en nog andere bloemen. Het boeket bevat naast dure gekweekte, ook in het wild groeiende bloemen. Deze voorkeur voor het afbeelden van inheemse soorten, maar ook voor planten die niet bloemdragend zijn maar wel een decoratief blad hebben, zoals bijvoorbeeld varens, is typerend voor Savery.[9]

Roelant Savery

Savery werd in 1576 in het Vlaamse Kortrijk geboren.[10] Na de inname van de stad in 1580 door de malcontenten (katholieke edelen die de zijde van koning Filips II kozen), emigreerde de familie, die tot de mennonieten behoorde, naar Haarlem in het meer liberale Holland. Het gezin verhuisde vervolgens naar Amsterdam en uit archiefdocumenten blijkt dat Roelant daar in 1602 inwoonde bij zijn zes jaar oudere broer Jacob. Op 27 augustus van dat jaar maakten zij samen hun testament op.[11] In zijn wilsbeschikking benoemde Roelant zijn broer als enig erfgenaam. Het liep anders, want Jacob overleed een jaar later aan de pest, waarna Roelant Amsterdam als woonstad achter zich liet. Dat Jacob bloemstillevens schilderde, is bekend uit archiefstukken en ontwerpen voor gravures.[12]
Hij leerde Roelant het schildersvak en hij was mogelijk ook degene die zijn jongere broer aanspoorde tot het schilderen van landschappen met dieren. Eind 1603, of in het begin van 1604 - in elk geval na het overlijden van Jacob - reisde Roelant naar Praag, waar hij als hofschilder in dienst trad van Rudolf II (1552-1612). Deze keizer had een bijzondere belangstelling voor 'naturalia' en de natuurgetrouwe weergave van beesten en bloemen waarin Roelant uitmuntte, zal hem zeker hebben aangesproken. Studiemateriaal was er in overvloed. Rudolf II had een omvangrijke menagerie met zeldzame exotische dieren en bovendien een beroemde bloementuin die vol stond met de meest bijzondere geïmporteerde gewassen.
Na de dood van Rudolf II in 1612 keerde Roelant terug naar Amsterdam en verhuisde vervolgens naar Utrecht. Hij werd daar in september 1618 vermeld als inwoner.[13] Roelant kwam te wonen op de Snippevlucht, werd in 1619 lid van het Sint Lucasgilde en verhuisde twee jaar later naar het kapitale pand aan de zuidzijde van de Boterstraat (huidig nummer 20). Zijn nieuwe huis noemde hij 'Het Keyzerswapen', trots refe-

rerend aan zijn periode aan het Praagse hof. Enkele huizen verderop, op huidig nummer 10, woonde Paulus Moreelse (1571-1638), die in dezelfde periode Savery's portret schilderde. Van dit schilderij, dat onbekend is, werd in 1647 een gravure gemaakt.[14]
De Boterstraat was een voorname straat waar belangrijke families hun stamhuizen hadden. Het huis dat Roelant Savery kocht, was oorspronkelijk een groot middeleeuws bakstenen pand met twee verdiepingen en een houten kapconstructie.[15] Het lag op de noordoosthoek van een groot perceel van waarschijnlijk 70 bij 16 meter. Achter het huis lag de 'blomhoff', de tuin met bloemen. Er is niets bekend over het uiterlijk van de tuin. Er is sowieso weinig bekend over het aantal en de ligging van Utrechtse bloemhoven uit de periode 1600-1630.[16] Wel weten we dat de hof van Roelant Savery besloten was en daarom waarschijnlijk alleen toegankelijk met zijn toestemming. De stillevenschilder Jacob Marrel (1613/14-1681) woonde van 1641 tot 1649 'in de Blomhof' aan de Bergstraat.[17] Deze 'Blomhof' was mogelijk wel openbaar toegankelijk, wat overigens niet betekende dat er geen particulier eigenaar was die de aanplant aankocht en de tuin onderhield. Het probleem van diefstal lag in zo'n geval op de loer, want de bollen waren buitengewoon kostbaar.[18]

Liefhebbers

Utrecht kende een aanzienlijk aantal bloemenliefhebbers. Crispijn van de Passe II (1574-1690) noemt in *Den Blom-Hof* uit 1614 twintig van hen bij naam, naast vijf uit respectievelijk Amsterdam en Haarlem en nog eens twee liefhebbers in Leiden. Alleen van vier personen vermeldt hij het beroep. Twee van hen zijn apotheker, één is chirurgijn en een ander medicus, vakgebieden waarin vanouds belangstelling bestond voor gewassen en kruiden. *Den Blom-Hof* was een Utrechtse uitgave, en Van de Passe woonde en werkte in deze jaren in de Domstad. Mogelijk is het aantal Utrechtse liefhebbers aan wie hij zijn boek opdraagt daarom zoveel groter dan bijvoorbeeld die uit de stad Leiden, waar de eerdergenoemde Clusius hoogleraar was en de hortus botanicus beheerde.
Van de Passe publiceerde in *Den Blom-Hof* gravures van bloemen, die hij wat bloeiperiode betreft onderverdeelde in de vier seizoenen, beginnend bij de lente en eindigend bij de winter. Op het titelblad staat dat hij ze 'met groote moete [sic] naer het leven [heeft] gheconterfeyt'. Bij elk van de vier reeksen hoort een tekstdeel, waarin precies wordt beschreven in welke kleuren de bloemen moeten worden geschilderd. Aangezien de gravures ongekleurd zijn, dienen de beschrijvingen aldus om het plaatje te vervolmaken, oftewel de afgebeelde bloemen van kleur te voorzien. Maar uit de beschrijvingen blijkt dat zijn handleiding veel verder gaat. Van de Passe geeft heel specifiek aan welke pigmenten bij het kleuren van de bloemen het meest geschikt zijn, waardoor zijn boek tevens een leidraad is voor de schilder van het bloemstilleven. Een voorbeeld is de majestueuze plant die Roelant Savery in de top van *Groot bloemstuk met keizerskroon* oranjerood schilderde, maar die ook in een heldergele variant voorkomt. Het gewas is bij Van de Passe nummer twaalf van de lentebloemen:

Croone Imperiael. De hanghende bloemen [...] moghen gecoloreert worden met ocker ende weynich meny ghetemepert, ende de stralen daer overgaende, met lack ende schijtgeel ghemenght, doch om uyt te drucken de

< Kaart van Utrecht uit Joan Blaeu, 'Toonneel der Steden van de Vereenighde Nederlanden met hare beschrijvingen', 1649. De kaart is op het noordoosten georiënteerd. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

V Geertruydt Roghman naar Paulus Moreelse, Portret van Roelant Saverij. Gravure, 1647. RIJKSMUSEUM

< Keizerskroon, pagina uit Crispijn van den Passe, 'Den Blom-hof', 1615-1616. UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT

V Lentetuin, pagina uit Crispijn van den Passe, 'Den Blom-hof', 1615-1616. UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT

> Boterstraat 20 met gevelsteen 'Het Keijzers Wapen', aangebracht in 1996. FOTO ARJAN DEN BOER

bruynicheydt die aende topkens der bloemen schijnt, machmen indigo daer onder doen, die lellekens die daer inne hange[n] met de nopkens zijn met wit-geel met wat ocker ghemenght, ende moghen licht ghehoocht werden ende lack gediept, den steel can met Spaensch groen op zijn behooren ghediept ende ghehoocht gevervet werden.

De richtlijnen zijn vrij expliciet. De hangende bloemen worden gekleurd met oker, een aardpigment met een bruingele of rode kleur. Door het toevoegen van de oranjerode menie kan de kleur wat worden afgezwakt. Schijtgeel is een organische kleurstof die wordt gewonnen uit verschillende planten, bessen of hout. Een laagje indigo eronder helpt om het bruin van de toppen van de bloemen in de juiste tint te krijgen. Het koperpigment Spaans groen, ook wel groenspaan of verdigris genoemd, wordt aangeraden voor het kleuren van de steel.

Lentetuin

Crispijn van de Passe heeft van elk seizoen ook een voorbeeld van een tuin opgenomen. In de lentetuin staat de keizerskroon in het midden van het cirkelvormige bloemperk op de voorgrond. Ter weerszijden staan twee exemplaren van de Perzische lelie. De planten ervoor lijken twee hyacinten. De keizerskroon is niet alleen bekend vanwege zijn uiterlijk, maar ook vanwege zijn penetrante, onaangename geur. Dat er in hetzelfde bloemperk sterk ruikende lelies staan, die uit dezelfde familie komen als de keizerskroon, en hyacinten die eveneens een nogal zware reuk verspreiden, kan bijna geen toeval zijn. In de tuin staan verder verschillende soorten narcissen, krokussen, irissen en anemonen. Veruit in de meerderheid zijn de uit Turkije geïmporteerde uiterst kostbare tulpen, die in de 17e eeuw zo geliefd waren en tegenwoordig als typisch Nederlands worden gezien.
Het terrein is omsloten, met in het zuiden een hoge poort en in het noorden een laag hekwerk. Rechts op de poort is het stadswapen van Utrecht aangebracht. Oost en west zijn aangegeven op de gecanneleerde pilaren, die omgroeid zijn met rozenranken.

De tuin is onderverdeeld in een geometrisch patroon van bloemperken, waarin de bloemen niet 'en groupe' maar als individuele objecten in de donkere aarde zijn geplant. Het zijn kleurige juwelen, die met veel zorg en aandacht door de eigenaresse van deze fictieve tuin worden gekoesterd. De tuin van Roelant Savery zag er mogelijk vergelijkbaar uit. Op de stadsplattegrond uit 1647 is het terrein achter Boterstraat 20 eveneens geometrisch ingedeeld. Deze zeer globale ordening is uiteraard ontsproten uit de fantasie van de kaartenmaker, maar hij refereert wel aan wat de tekenaar kende. Zo zag een particuliere tuin eruit, en om die herkenbaar te maken kleurde hij hem groen. Roelant Savery overleed eind februari 1639, nog geen vier maanden na de verkoop van zijn huis en tuin. Hij was toen 60 of 61 jaar oud, afhankelijk van zijn precieze geboortedag.[19] Savery was totaal berooid en mogelijk ook geestelijk niet meer helemaal in orde.[20] En dat terwijl hij tijdens zijn leven een gevierd en zeer succesvol schilder was geweest. Hij moet op de een of andere manier aan lager wal zijn geraakt. Volgens Joachim von Sandrart (1606-1688), die in 1625 Utrecht bezocht en daar ook collega's sprak, schilderde Savery in de voormiddag en bracht hij zijn namiddagen door in vermakelijk gezelschap.[21] Paulus Moreelse, de stillevenschilder Balthasar van der Ast (1593/94-1657) en andere collega's kwamen bijna dagelijks bij hem op bezoek.[22] Uit rechtszaken blijkt dat Savery een forse drinker was, en daardoor een makkelijke prooi voor familieleden die op zijn geld uit waren. Het waren nota bene zijn eigen nicht en zwager die hem dronken voerden en hem daarna valse schuldbekentenissen lieten tekenen.[23] De 200 gulden die hij in zijn testament van 17 december 1634 had toebedeeld aan zijn inwonende dienstmaagd Willemtgen van Angeren - Savery was ongehuwd - heeft zij vermoedelijk nooit gekregen, want van een kale kip plukt men nu eenmaal geen veren.[24] Zo jammerlijk eindigde het roemrijke leven van de schilder Roelant Savery, die goede sier had gemaakt aan het keizerlijk hof in Praag. Wat rest zijn de schilderijen met daarop afgebeeld de bloemen uit zijn ooit zo mooie en bijzonder kostbare tuin.

Dit artikel zal ook verschijnen in de publicatie bij de tentoonstelling 'De botanische revolutie' in het Centraal Museum. Met dank aan Peter van Baaren-Grob, Lisanne Bedaux, Marten Jan Bok en René de Kam voor hun hulp bij mijn onderzoek. Door de sluiting van bibliotheken en onderzoeksinstituten vanwege COVID-19 heb ik ongetwijfeld publicaties gemist.

Literatuur

- Anne Marie Backer, 'Tuinkunst tijdens de opstand. Marie de Brimeu, prinses van Chimay en de "humanisering" van de bloem (1550-1605)', *Cascade, bulletin voor tuinhistorie* 15-2 (2006).
- J. Briels, *De Zuidnederlandse immigratie in Amsterdam en Haarlem omstreeks 1572-1630* (Utrecht 1976).
- Eric Domela Nieuwenhuis, *Paulus Moreelse (1571-1638)*, (dissertatie Leiden 2001), deel 2.
- S.A.C. Dudok van Heel en M.J. Bok, 'De familie van Roelant Roghman', in: W.Th. Kloek, *De kasteeltekeningen van Roelant Roghmans* (Alphen aan den Rijn 1990) deel 2.
- H. Genten, E. Mai en M. Schalgenhaufen (red.), *Roelant Savery in seiner Zeit (1576-1639)* (catalogus Wallraf-Richartz-Museum, Keulen en Centraal Museum, Utrecht 1985/86).
- Anne Goldgar, *Tulipmania. Money, Honor, and Knowledge in the Dutch Golden Age* (Chicago/Londen 2007).
- A.F.E. Kipp, 'Boterstraat 20', *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek gemeente Utrecht* (Utrecht 1988) p. 49-69.
- J. Kuijlen, C.S. Oldenburger-Ebbers en D.O. Wijnands, *Paradisus Batavus. Bibliografie van plantencatalogi van onderwijstuinen, particuliere tuinen en kwekerscollecties in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden (1550-1839)* (Wageningen 1983).
- K.J. Müllenmeister, *Roelant Savery. Die Gemälde mit kritischem Oeuvre-katalog* (Freren 1988).
- Filippe de Potter en Isabelle de Jaegere, 'Het leven van een kunstenaar', in: Isabelle de Jaegere en Olga Kotková (red.), *Roelandt Savery 1576-1639* (catalogus Národní galerie, Praag en Broelmuseum, Kortrijk 2011).
- Joachim von Sandrart, *Teutsche Academie der edlen Bau-, Bild- und Mahlerey-Künste* (Nürnberg 1675) boek 3.
- S. Segal, 'The flower pieces of Roelandt Savery', *Leids Kunsthistorisch Jaarboek* (Leiden 1982).
- J. Spicer-Durham, *The Drawings of Roelandt Savery* (dissertatie Yale 1979).
- Joaneath A. Spicer en Lynn Federle Orr (red.) *Masters of Light. Dutch Painters in Utrecht during the Golden Age* (catalogus Fine Arts Museums, San Francisco; The Walters Art Gallery, Baltimore en The National Gallery of Art, Londen 1997/98).
- H. Theunissen, A. Albelmann en W. Meulenkamp (red.), *Topkapi & Turkomanie. Turks-Nederlandse ontmoetingen sinds 1600* (Amsterdam 1989).

Noten

1 HUA, archief 702 Stadsbestuur van Utrecht 1577-1795: 3218-5, Decreetboek, fol. 100-105. Zie Dudok van Heel en Bok 1990, p. 6-14 en De Potter en De Jaegere 2011, p. 26.
2 Müllenmeister 1988, p. 165 en 361-62.
3 Zie voor de identificatie Segal 1982, p. 315-19 en Genten e.a. 1985/86, p. 130-34.
4 Zie bijvoorbeeld Sam Segal in Genten e.a. 1985/86, p. 62-63.
5 Spicer-Durham 1979, p. 246-61 en Spicer in Spicer en Gederle Orr 1997/98, p. 47.
6 Zie Onno Wijnands in Theunissen e.a. 1989, p. 97-106.
7 Zie over de tulpenmanie: Goldgar 2007.
8 Wijnands 1989, p. 105-06.
9 Segal 1982, p. 320.
10 Zie voor een recente biografie: De Potter en De Jaegere 2011, p. 11-36.
11 Briels 1976, p. 288-89. Zie ook De Potter en De Jaegere 2011, p. 20.
12 De Potter en De Jaegere 2011, p. 20.
13 Ibidem, p. 28.
14 Domela Nieuwenhuis 2001, p. 415-416.
15 Kipp 1988, p. 49-69.
16 Kuijlen, Oldenburger en Wijnands 1983, p. 32-34.
17 Informatie van Marten Jan Bok.
18 Backer 2006, p. 21.
19 Dudok van Heel en Bok 1990, p. 10.
20 De Potter en De Jaegere 2011, p. 28.
21 Von Sandrart 1675, p. 305. Zie ook De Potter en De Jaegere 2011, p. 28.
22 De Potter en De Jaegere 2011, p. 27.
23 Ibidem, p. 28.
24 Dudok van Heel en Bok 1990, p. 10.

De tuin van het huis De Roode Poort

Tolien Wilmer beheerde bij Het Utrechts Archief de collectie tekeningen en prenten en is bestuurslid van de Stichting Open Tuinendag Utrecht.

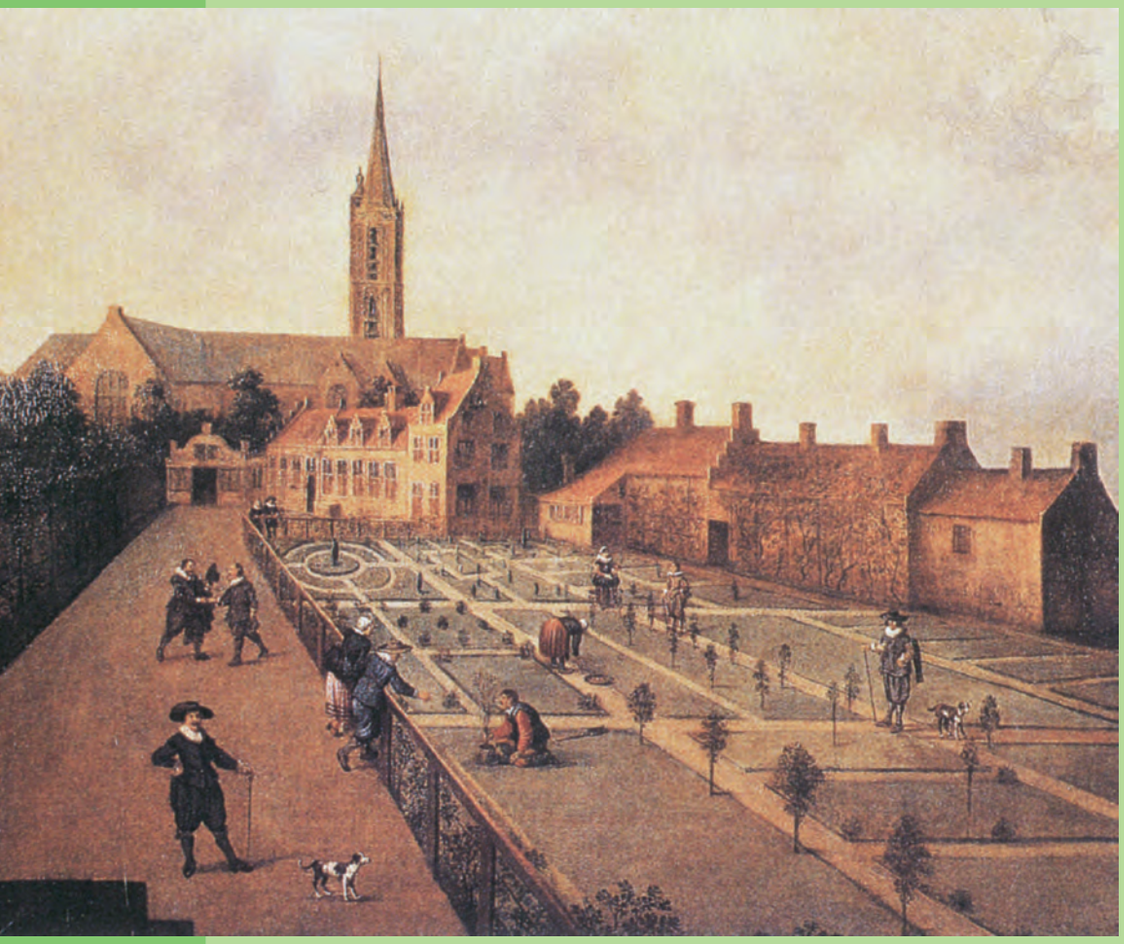

< Joost Cornelisz Droochsloot, De tuin van het huis De Roode Poort, circa 1635. PARTICULIERE COLLECTIE

De Utrechtse schilder van stadsgezichten Joost Cornelisz Droochsloot (1585/86-1666) maakte in de jaren 1630 een schilderij van de tuin achter het huis De Roode Poort, met de Jacobikerk op de achtergrond. Het is een unieke documentatie van een 17e-eeuwse tuin in Utrecht. De tuin lag tussen de tegenwoordige St.-Jacobsstraat, Waterstraat, Jan Meijenstraat en Oranjestraat. In de huidige situatie is weinig terug te vinden van wat er is afgebeeld. Vrijwel de hele hof is nu bebouwd, voor het grootste deel in 1982. Bij opgravingen in 1981 zijn wel restanten van de afgebeelde gebouwen tevoorschijn gekomen. Van het huis De Roode Poort is het sterk verbouwde achterhuis als Jan Meijenstraat 8 nog herkenbaar als oud element op een binnenplaats.

De schilder heeft achter de tuin het huis De Roode Poort enigszins gedraaid weergegeven om ook de zijgevel in beeld te kunnen brengen. Rechts staan drie eenvoudige woonhuizen, buurhuizen die met hun grotendeels blinde achtergevel aan de tuin grenzen. Aan de andere kant van de omheinde tuin loopt een breed pad dat toegankelijk was via de poort aan de Waterstraat, waaraan het huis zijn naam te danken heeft. De gebouwen en de tuin waren eigendom van Gerrit Willemz de Bout, in ieder geval bij zijn overlijden in 1647/48. Na zijn dood werden verkoopakten opgesteld van een aantal 'cameren' (eenkamerwoningen, hier buiten beeld). Daaruit blijkt dat de tuin gemeenschappelijk werd gebruikt.
Het schilderij is zo interessant omdat het informatie geeft over een periode in de Nederlandse tuingeschiedenis waarover weinig bekend is. Afbeeldingen uit die tijd zelf zijn erg zeldzaam. Wat is er precies afgebeeld? De tuin is grotendeels ingericht met geometrische vakken, gescheiden door grotere en kleinere paden. Zo'n tuinindeling was gebruikelijk in de 16e en 17e eeuw. De vakken die het dichtst bij het huis liggen, hebben elk een verschillend patroon met geschoren boompjes als accenten. Dat was de siertuin, die alleen een decoratieve functie had. Langs de randen van de dichterbij gelegen vakken zijn stamboompjes geplant. Op de voorgrond is een man bezig met het planten van een struik.
Het lijkt erop dat Droochsloot de tuin heeft weergegeven terwijl deze in aanleg was. Een groot deel zou wellicht als nutstuin gebruikt worden; er zijn nog veel onbeplante vakken te zien die misschien als moestuin waren bedoeld. De tuin is omheind met een laag hekwerk waarlangs struiken worden geleid. Dat kunnen rozen zijn geweest, maar ook andere bloeiende, mogelijk vruchtdragende struiken. Tegen de achtergevels van de belendende huizen is een hoogopgaande begroeiing te zien, mogelijk leifruit, al is dat niet erg waarschijnlijk omdat het oostmuren betreft.

V Jan Meijenhofje, 2021. FOTO ARJAN DEN BOER

Museumtuin vol symboliek en ontmoeting

In 2021 is het 100 jaar geleden dat het Centraal Museum zijn deuren opende in een voormalig kloostercomplex aan de Agnietenstraat. Het is ook het jaar waarin daar de tentoonstelling 'De Botanische revolutie. Over de noodzaak van kunst en tuinieren' te zien is. De museumtuin, waarvan de wortels teruggaan naar laatmiddeleeuws Utrecht, speelt daarbij een belangrijke rol. Hoe ontwikkelde de tuin zich door de eeuwen heen en wat is daar in het hedendaagse ontwerp van terug te zien?

∧ De huidige museumtuin, gezien vanuit het westen. FOTO CENTRAAL MUSEUM

∨ Het voormalig Agnietenklooster op een schilderij van Pieter des Ruelles uit circa 1650. CENTRAAL MUSEUM

René de Kam is conservator Stadsgeschiedenis bij het Centraal Museum.

Eind januari 1506 stortte ten westen van het Servaashek een deel van de tien meter hoge stadsmuur in. De Utrechtse schutmeester, in die tijd verantwoordelijk voor het onderhoud van alle stedelijke gebouwen, zal behoorlijk geschrokken zijn toen hij die dag de schade opnam. Want dat het niet zomaar om een gaatje ging, blijkt wel uit het feit dat er maandenlang hard gewerkt moest worden om de muur te herstellen. Toen alle voorbereidende werkzaamheden eindelijk klaar waren, kon in juni het opmetselen van de nieuwe muur beginnen. En hoe hoger de metselaars kwamen, hoe beter hun zicht werd op het Agnietenklooster dat in een ommuurde tuin vrijwel direct aan hun voeten lag. Wat de werkmannen zagen, was geen klassiek gevormd kloostercomplex waarvan de verschillende gebouwen via een overdekte kloostergang met elkaar verbonden waren. Het was meer een verzameling gebouwen, waaraan de ontwikkeling van het Agnietenklooster viel af te lezen. Helemaal links, dicht bij de stadsmuur, stond een kleine kloosterkapel uit 1420, waarvan het koor opvallend genoeg niet naar het oosten, maar naar het zuiden was gericht. Tegen de noordgevel van de kapel stond een rijtje begijnenhuisjes waar alleenstaande vrouwen woonden die hun leven aan God wijdden, maar niet de kloostergelofte hadden afgelegd. In 1422, toen het Agnietenklooster werd gesticht, legde een deel van de vrouwen de kloostergelofte alsnog af. Deze zusters gingen vervolgens besloten leven naar de regel van Sint-Augustinus. In de loop der tijd waren het vooral vrouwen uit voorname families die in het Agnietenklooster intraden.

Tegenover de kleine kapel werd omstreeks 1422 een grote kloostervleugel met verschillende verdiepingen gebouwd. In het souterrain lag de keuken, met daarboven de eetzaal (refter) en nog een verdieping hoger de slaapzaal (dormter). Die vleugel is tegenwoordig een belangrijk onderdeel van het Centraal Museum en een markant gebouw in de museumtuin. Ook hadden de zusters nog een gebouw tot hun beschikking dat vrijwel haaks op de nieuwe vleugel stond en waar onder meer een spinkamer te vinden was. Ten noorden daarvan, aan de Agnietenstraat, stond het ingangsgebouw van het klooster met daarnaast nog een rij begijnenhuisjes. Zes jaar nadat er zo hard aan het herstel van de stadsmuur was gewerkt, zou het complex worden uitgebreid met een grote kloosterkapel, die direct ten oosten van de ingangspartij kwam te staan, dus langs

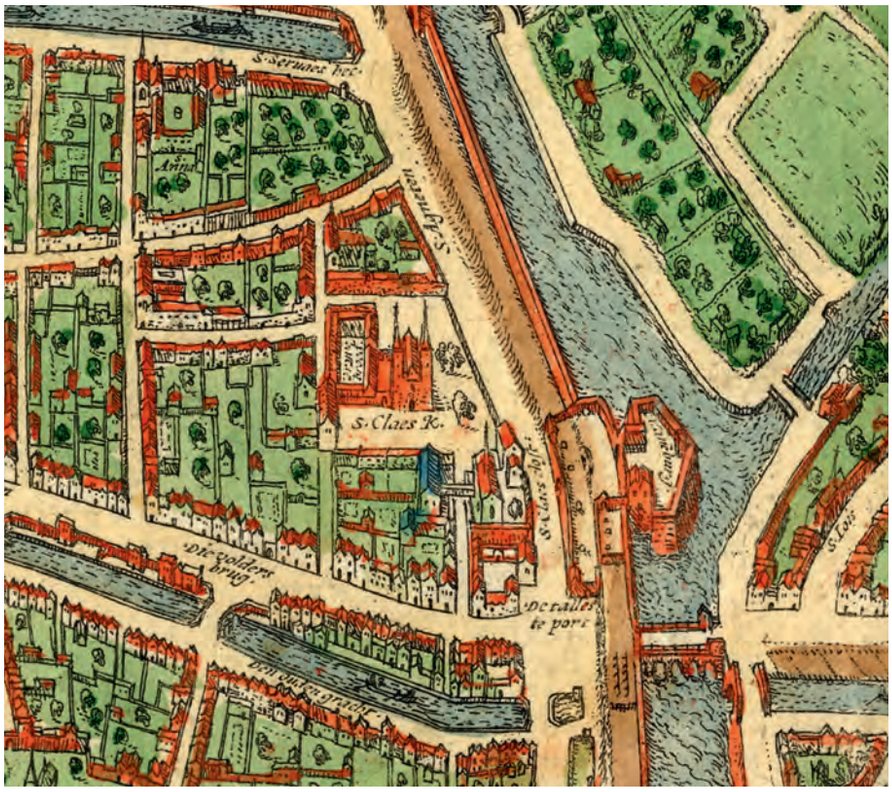

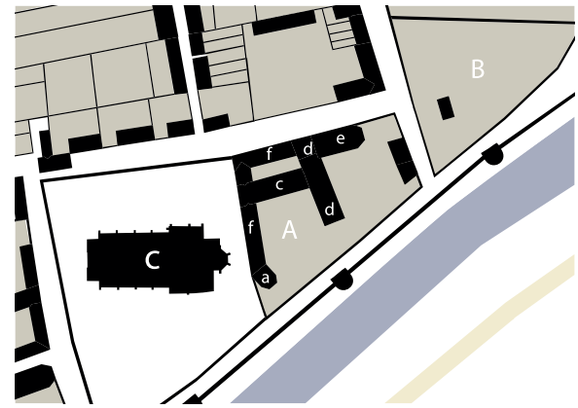

< Uitsnede van de kaart van Braun en Hogenberg uit 1572 met in het midden, van boven naar beneden, de ommuurde boomgaard, het Agnietenklooster en de Nicolaaskerk. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

^ Plattegrond van het Agnietenklooster omstreeks 1520. Rechts de ommuurde boomgaard (B) en links de Nicolaaskerk (C) met kerkhof. Het klooster zelf (A) bestaat uit een kleine kapel (a), hoofdgebouw (b), vleugel met spinkamer (c), entreegebouw (d) en grote kapel (e). Aan de west- en zuidkant staan begijnenhuisjes (f). DAAN CLAESSEN, ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

v Het voormalig Agnietenklooster met binnenplaats, omstreeks 1650. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

> Ontwerptekening voor de verbouwing van het Agnietenklooster tot museum door F.J. Nieuwenhuis, 1915. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

> De museumtuin in 1927 met oude gevel- en grafstenen tegen de muur. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

de Agnietenstraat. De opvallend hoge kapel, die in 1516 gereed kwam en tegenwoordig als winkel en informatiecentrum voor het Centraal Museum dient, was zo opgedeeld dat hij zowel door de zusters als door de begijnen kon worden gebruikt.

Middeleeuwse kloostertuin

Op de kaart van Utrecht van Braun en Hogenberg uit 1572 zijn de hierboven genoemde gebouwen van het Agnietenklooster goed te onderscheiden. Naast de steeg onderaan de stadsmuur, het Nicolaaskerkhof en de Agnietenstraat werd het terrein aan de oostzijde begrensd door de Lange Nieuwstraat, die in die tijd nog doorliep tot aan de stadsmuur. Op het groengekleurde kloosterterrein staan op de kaart nog enkele gebouwen getekend die mogelijk dienst deden als bakkerij, wasserij of brouwerij. In de kloostertuin staan enkele bomen en met enige moeite is er zelfs een vierkant gearceerd tuindeel te onderscheiden. Verder valt er aan de kaart weinig af te lezen over de vorm en inrichting van de tuin, laat staan over de planten en bomen die er groeiden.

Ook uit archiefstukken, oude tekeningen of schilderijen is niets bekend over de tuin van het Agnietenklooster. En eigenlijk geldt dat voor vrijwel alle middeleeuwse kloostertuinen in Nederland. Dat is opmerkelijk omdat de tuin juist een belangrijk onderdeel van een klooster was. Niet alleen omdat het de buitenruimte was voor ontmoeting en contemplatie, maar vooral omdat veel gemeenschappen zelfvoorzienend waren en de tuin dus essentieel was voor de voedselproductie. Het is dan ook vrijwel zeker dat er tussen de gebouwen van het Agnietenklooster verschillende kruiden- en moestuinen hebben gelegen. En daarin zullen vooral nuttige planten hebben gestaan, zoals medicinale kruiden, keukenkruiden, allerlei groenten en misschien ook wel planten die kleurstoffen leverden. Sierplanten werden vooral gekweekt om het altaar mee te decoreren. Witte lelie, roos, akelei en blauwe iris waren daarvoor populair, omdat ze symbool stonden voor de deugden van Maria. Veel van deze zogeheten Mariaplanten hadden witte bloemen

als verwijzing naar maagdelijkheid, waarheid en naastenliefde. Maar blauw - de kleur van kuisheid, onschuld en oprechtheid - kwam ook voor. Naast dergelijke symbolische sierplanten, die in veel gevallen ook voor medicinale doeleinden gebruikt werden, zal de kloostertuin vooral gevuld zijn geweest met kruiden als salie, wijnruit, fenegriek, gewone raket, komijn, rozemarijn en munt. In de moestuinen zullen bijvoorbeeld ui, prei, selderij, koriander, biet, sla, pastinaak en bonenkruid gestaan hebben. Kloosters hadden vaak een boomgaard en dat gold ook voor het Agnietenklooster. Vanaf 1487 bezaten de zusters zelfs een terrein aan de andere kant van de Lange Nieuwstraat waar verschillende fruitbomen stonden en waar waarschijnlijk ook wat vee werd gehouden. Op dit eveneens ommuurde terrein, dat doorliep tot de Nieuwegracht en tegenwoordig nog het zuidelijk deel vormt van de oude hortus, staan op de kaart van Braun en Hogenberg dan ook veel bomen ingetekend. Daarnaast zullen de begijnenhuisjes in het niet-besloten deel bij het Nicolaaskerkhof en aan de Agnietenstraat tuintjes hebben gehad om eigen kruiden en groenten te kweken.

Laatste rustplaats

Tijdens archeologisch onderzoek in 1996 is gebleken dat de kloostertuin ook gebruikt werd als begraafplaats. De archeologen troffen skeletresten aan van zeventien personen die daar tussen 1420 en 1520 begraven zijn. Uit gebitsonderzoek bleek dat de gemiddelde leeftijd van de overleden vrouwen tussen de 40 en 45 jaar lag. Vergeleken met andere onderzochte laatmiddeleeuwse begraafplaatsen is dat vrij hoog. Waarschijnlijk is de verklaring voor de hoge leeftijd dat het Agnietenklooster een besloten en - gezien de goede komaf van de kloosterzusters - vrij elitaire gemeenschap was. Bovendien woonden er geen kinderen en overleden er ook geen vrouwen in het kraambed, wat de levensverwachting behoorlijk ten goede zal zijn gekomen. Het moet iets intiems hebben gehad dat de zusters, die bij leven vrijwel nooit van het kloosterterrein afkwamen, ook in de kloostertuin begraven werden. In zekere zin bleven zij zelfs na de dood onderdeel uitmaken van de gemeenschap.
Ook in het huidige gedeelte van de museumtuin naast de Nicolaaskerk, die in de middeleeuwen een van de vier parochiekerken van Utrecht was, zijn in de loop der tijd veel mensen begraven. Het terrein was namelijk eeuwenlang onderdeel van het Nicolaaskerkhof, dat naast een open ruimte rondom de kerk - de zogeheten hof - ook als begraafplaats dienst deed. Ook daarvan is het bewijs aangetroffen in de verschillende graven die rondom de kerk aan het licht zijn gekomen. Enkele gevonden tufstenen sarcofagen verwijzen zelfs naar de begintijd van de kerk omstreeks 1100.

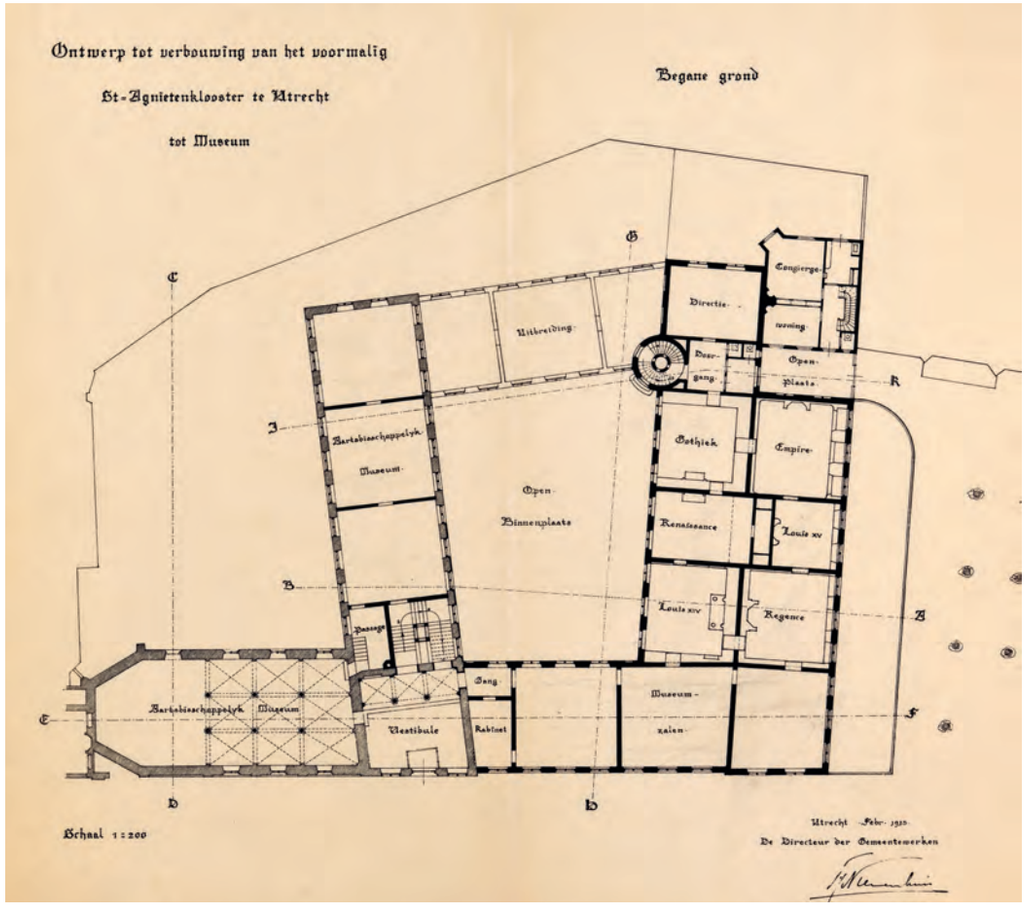

Van klooster naar museum

Na de Reformatie van 1580 konden veel Utrechtse vrouwenkloosters nog enige tijd voortbestaan. Zo trad er in 1596 zelfs nog een zuster in bij het Agnietenklooster. Toch waren de veranderingen op den duur niet tegen te houden en rond 1620 sloot ook het Agnietenklooster. De kloostergebouwen werden niet gesloopt maar kregen, na eerst als spinfabriek dienst te hebben gedaan, in 1674 een nieuwe bestemming als Ambachtskinderhuis voor weeskinderen. In de tuin werden daarbij aparte speelplaatsen ingericht voor jongens en meisjes.
Ook aan de oude boomgaard gingen de ontwikkelingen niet voorbij. In 1651 werd voor de bouw van de kamerwoningen van Maria van Pallaes de Agnietensteeg doorgetrokken tot aan de Nieuwegracht. Met de bouw van de Gronsveltkameren aan

de overzijde van deze steeg werd een jaar later opnieuw wat van de oude boomgaard afgesnoept. En dat gebeurde nogmaals toen tussen 1756 en 1761 ten oosten van de 16e-eeuwse kloosterkapel de Fundatie van Renswoude verrees om daar de 'verstandigste, schranderste en bekwaamste' kinderen uit het Ambachtskindertehuis te kunnen opvoeden. De Gronsveltkameren werden daarvoor verplaatst naar de Nicolaasdwarsstraat en het laatste stuk van de Lange Nieuwstraat dat naar de stadswal liep, raakte overbouwd en verdween.
Toen in 1830 alle kinderen van het Ambachtskinderhuis hun intrek namen in het gebouw van de Fundatie, werd het voormalige Agnietenklooster ingericht als cavaleriekazerne met stallen bovenop de stadswal. Na een brand in 1834 werden onderaan de wal nieuwe stallen gebouwd, waarmee opnieuw een gedeelte van het voormalige kloosterterrein en het Nicolaaskerkhof verdween. Nadat de militairen het klooster hadden verlaten, besloot het stadsbestuur in 1916 dat het vroegere Agnietenklooster het nieuwe Centraal Museum moest gaan huisvesten. Dat had behoorlijke consequenties, want alleen de grote kloostervleugel uit 1422 met de daarvoor gelegen ingangspartij en de kapel uit 1516 zouden bewaard blijven. De rest moest plaatsmaken voor nieuwbouw. Toch bleef in het nieuwe museumcomplex de oude vorm van het klooster inclusief tuin nog grofweg herkenbaar.

Museale kloostertuin

Voor het museum werd het tuingedeelte ten westen van het middeleeuwse hoofdgebouw heringericht als een oude kloostertuin. Aangezien er niets bekend was over de oorspronkelijke tuin werd het ontwerp mede geïnspireerd op enkele oude schilderijen die in de naastgelegen refter hingen. Zoals het paneeltje *Maria met kind in een stralenkrans voor een rozenhaag* uit het laatste kwart van de 15e eeuw, tegenwoordig in de collectie van Museum Catharijneconvent. Daarop zit Maria met Jezus op een met graszoden bedekte bank (zodenbank) met links voor haar een viooltje. Door de rozenhaag achter haar wordt de ruimte waarin ze zich bevindt een afgesloten tuin, een zogeheten *hortus conclusus*, die symbool staat voor haar maagdelijkheid. Die wordt nog eens bevestigd door de witte lelie rechts achter haar, die net als de roos en het viooltje tot de eerdergenoemde Mariaplanten behoorde.
In het ontwerp van de museumtuin was deze inspiratiebron duidelijk terug te zien in een met een hek omsloten deel met zodenbanken en een rozenhaag. Buiten het hekwerk stonden enkele bomen en liepen verschillende schelpenpaden, met onderaan de gebouwen een klinkerstraatje waarlangs oude gevel- en grafstenen tegen de bebouwing waren gezet als onderdeel van de museale opstelling. Het tuingedeelte ten oosten van het oude hoofdgebouw werd vrij eenvoudig ingericht met een grasveld, omzoomd door schelpenpaden in de vorm van een middeleeuwse pandhof of kloostergang.
Toen in 2014 aan het huidige tuinontwerp werd begonnen, waren veel elementen van deze gereconstrueerde kloostertuin allang verdwenen, zoals het hek en verschillende bomen. Besloten werd om, net als bijna een eeuw eerder, de iconografische waarde van enkele stukken uit de museumcollectie een rol de laten spelen in de nieuwe tuin. Dat gaf tegelijk de mogelijkheid om iets toe te voegen aan de historische gelaagdheid van

^ Het paneeltje 'Maria met kind in een stralenkrans voor een rozenhaag', circa 1475. MUSEUM CATHARIJNECONVENT

< De 'hortus conclusus' met bloembedden, zodenbank en hekwerk. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

7 Gezicht op de Nicolaaskerk door Jan Hendrik Verheijen, circa 1820. CENTRAAL MUSEUM

de plek. De beplanting moest een duidelijke verwijzing naar het verleden vormen. Voor het tuingedeelte ten oosten en ten westen van de kloostervleugel koos men daarom voor bloemen en planten die hoogstwaarschijnlijk ook in de middeleeuwse tuin van het Agnietenklooster gestaan hebben, zoals witte en blauwe Mariaplanten. Ook de nieuw te plaatsen bomen moesten naar de middeleeuwse christelijke symboliek verwijzen. Gezien het gebruik van de tuin was wel van belang dat alle gekozen aanplant tegen een stootje moest kunnen.

Ontmoetingsplek

Essentieel was ook dat het gehele tuinontwerp de verschillende museumgebouwen en de Nicolaaskerk met elkaar verbond, bijna als een uitvergrote pandhof of kloostergang. Weliswaar zonder het beschermende dak, maar wel als een duidelijke plaats voor contemplatie of ontmoeting, zoals vroeger de hof rondom de kerk. De huidige tuin opent zich vanuit de omsloten delen tussen de museumgebouwen steeds meer in de richting van de Nicolaaskerk. Een grasveld naast de kerk en een terras bij de Tuinzaal van het museum symboliseren de openheid die het kerkhof had. Dat is nog zichtbaar op een schilderij van Hendrik Verheijen uit 1820 uit de museumcollectie. Het middeleeuwse Nicolaaskerkhof was in die tijd allang verdwenen, maar nog altijd was het een plek waar mensen - zoals ook te zien aan de slijtplekken in het gras - elkaar graag ontmoetten of er hun zelfgekweekte groenten en fruit verkochten.
De besloten tuin waarin de werkmannen uit 1506 een heimelijke blik van bovenaf konden werpen, was een onmisbaar onderdeel van het Agnietenklooster. De kruiden- en moestuinen met fruitbomen en rondscharrelende kippen zorgden ervoor dat er voldoende te eten was. De zorgvuldig gekozen sierplanten moeten naast een medicinale ook een belangrijke symbolische functie hebben gehad. Daarnaast was het groen van de tuin voor de meeste zusters de enige buitenruimte waar ze mochten verblijven. De bebouwing en de ommuurde tuin vormden dan ook samen het klooster: het één kon zonder het ander niet bestaan. Ook de nieuwe omsloten tuin van het Centraal Museum en de Nicolaaskerk vormt één geheel met de omringende gebouwen. Het tuinontwerp en de beplanting verwijzen naar het bijzondere verleden van de plek zelf, maar ook naar de vele, vaak kleurrijke kunstwerken in de museumcollectie. Daarnaast is het een prettige verblijfs- en ontmoetingsplek. Net als in de tijd van het klooster, toen de zusters in de tuin van alles met elkaar besproken zullen hebben, evenals de Utrechtse burgers op het naastgelegen Nicolaaskerkhof. Ook in de tussenliggende eeuwen, toen er de speelplaatsen lagen voor de jongens en meisjes van het Ambachtskinderhuis, zal er heel wat lief en leed met elkaar zijn gedeeld.

Literatuur

- Annette Bakker, 'Wijde Doelenstraat', *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 2004-2005* (Utrecht 2005) p. 108-109.
- H.L.M. Defour (e.a.), *Goddelijk geschilderd. Honderd meesterwerken van Museum het Catharijneconvent* (Zwolle 2003).
- Tarq Hoekstra, 'Nicolaaskerkhof', *Archeologische Kroniek gemeente Utrecht 1978, 1979 en 1980* (Utrecht 1979) p. 59-60.
- René van der Mark, 'Nicolaaskerkhof', *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1998-1999* (Utrecht 2000) p. 117-118.
- Jos de Meyere, *Het Agnietenklooster* (Utrecht 1988).
- Nicolaas van der Monde, *Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht* (Utrecht 1844).
- Carla Oldenburger, 'Middeleeuwse kloostertuinen in de Lage Landen' in: Martin Hillenga en Hans Kroeze (red.), *De middeleeuwse kloostergeschiedenis van de Nederlanden* deel II (Zwolle 2011) p. 81-101.
- Carla Oldenburger, *Kloostertuin van het Centraal Museum Utrecht. Waardestelling en aanbeveling* (ongepubliceerd 2007).
- Tjeerd Pot, *Lang geleden... Over de opgravingen in de museumtuin* (ongepubliceerd 1997).
- Soda+ stedenbouw en architectuur, *Definitief ontwerp tuin Centraal Museum en Nicolaïkerk* (ongepubliceerd 2014).

Tuinen op Bolwerk Lepelenburg

Tolien Wilmer

< Jan de Beijer, Het bolwerk Lepelenburg met siertuinen en tuinhuizen, 1744. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Verdwenen tuinen

Het is moeilijk voor te stellen dat het in Utrecht zo geliefde park Lepelenburg met z'n grote grasveld in de 17e en 18e eeuw helemaal uit particuliere tuinen bestond. Lepelenburg is ontstaan als een van de vijf aarden bolwerken die in opdracht van prins Willem van Oranje in 1578-1579 zijn aangelegd ter versterking van de stadsverdediging. Na het vertrek van de Spanjaarden uit kasteel Vredenburg in 1577 werden de bestaande stenen bastions - Zonnenburg, Manenburg, Sterrenburg en de Morgester - onvoldoende geacht om de stad bij een volgende vijandelijke aanval te beschermen.

Lepelenburg ontleende zijn naam aan het huis Groot Lepelenburg aan het einde van de Brigittenstraat, die daar dood liep tegen de stadswal. Toen in 1637 aan de overkant van de stadsbuitengracht een maliebaan werd aangelegd voor studenten van de onlangs opgerichte universiteit, werd het toegangspoortje tot het bolwerk vergroot tot een echte stadspoort, die de naam Maliepoort kreeg. Via een pad aan de zuidkant van het bolwerk kwam men bij de Maliebrug over de stadsbuitengracht, waarover de Maliebaan te bereiken was. Omdat de bolwerken uiteindelijk nooit een rol hebben gespeeld in de stadsverdediging kregen zij gaandeweg een andere bestemming. Lepelenburg was al vroeg in trek als recreatiegebied. In 1619 werden er al percelen in erfpacht uitgegeven. Daarop verrezen buitenhuizen, omgeven door veel groen. Verschillende 18e-eeuwse tekeningen laten zien dat de meeste van deze tuinen toen begrensd waren door geschoren hagen en dat er aan het water priëlen en aanlegsteigers waren gebouwd. In 1830 werd een begin gemaakt met de uitvoering van het plan-Zocher, waarin de afgebroken verdedigingswerken grotendeels werden omgevormd tot een langgerekt wandelpark. Daarbij creëerde men ook hoogteverschillen door op een aantal plaatsen de stadswal niet af te graven. Zo is een deel van de wal bij Lepelenburg bewaard gebleven als de heuvel waarop in 1862 het huis Lievendaal is gebouwd. De bolwerken zijn later in het nieuwe park opgenomen. Pas in 1859 werd begonnen met de transformatie van het Lucasbolwerk en van Lepelenburg. Vooral daar waren de vele onteigeningsprocedures de reden van de vertraging. Kennelijk stond ook de bestemming van dit terrein ter discussie, want nog in 1861 richtte mr. H.A.R. Vosmaer een request aan de gemeenteraad 'betreffende het door de nog op te richten Maatschappij tot aanbouw van het Bolwerk Lepelenburg te realiseren bouwplan'. Dit plan, dat voorzag in de bouw van een aantal herenhuizen naar ontwerp van Samuel van Lunteren, heeft het niet gehaald. Lepelenburg is tussen 1859 en 1861 afgegraven en opgenomen in het singelpark.
Op het grote grasveld is in 1982 op initiatief van de Utrechtse sociëteit De Constructieve een muziektent geplaatst. De reproductie van het Panorama van Utrecht uit 1859, die hierop is aangebracht, laat zien dat Lepelenburg toen nog was ingericht met particuliere tuinen en buitenhuizen.

V Park Lepelenburg, 2021. FOTO ARJAN DEN BOER

Zuidelijke zijgevel en tuin van Boothstraat 6, circa 1900. UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK, LEIDEN, ARCHIEF NICOLAAS BEETS

‘Midden in de stad heb ik een hof’

De tuin van Boothstraat 6

Een van de grootste tuinen in de Utrechtse binnenstad was die van Boothstraat 6, waar de schrijver en theoloog Nicolaas Beets bijna een halve eeuw woonde. Beets heeft ook gedicht over zijn lommerrijke hof en zelfs zijn beroemde ‘moerbeitoppen’ lijken erop geïnspireerd. Door de plattegronden en beschrijvingen die Beets’ kinderen maakten, komen we er veel over te weten. Moeilijk voor te stellen is dat deze uitgestrekte tuin rond 1600 nóg groter was.

Michiel Plomp was hoofdconservator Kunstverzamelingen bij Teylers Museum en is bestuurslid van de Nederlandse Tuinenstichting, Open Tuinendag Utrecht en Vrienden van Flora’s Hof.

Boothstraat 6 was ooit een van de vrijstaande kanunnikenhuizen die behoorden bij het kapittel van de Janskerk. Het huis zag er toen totaal anders uit dan tegenwoordig. De Boothstraat bestond nog niet en zowel voor als achter het huis lag een zeer diepe tuin. Het perceel omvatte in de breedte het huidige Janskerkhof 15a en 16 en liep van het Janskerkhof tot aan de Voorstraat. Als we een veel latere tekening van Jacobus Stellingwerf mogen geloven - op welk voorbeeld hij zich baseerde is onbekend - had het huis iets weg van een buitenplaats.

Plattegrond

Een goede indruk van het geheel geeft de fraaie kaart (zie ommezijde) van Dirck Brekens van Groenou, met van links naar rechts de Janskerk, de kerkhofgracht, een tuin met zes grote plantenbedden, het huis, een tuin met boompjes en het koetshuis aan de Voorstraat (tegenwoordig nummer 75). De kaart is gemaakt in 1658, toen oudburgemeester Cornelis Booth (1605-1678) het complex kocht. De tuin aan het Janskerkhof werd ‘den voorsten hoff’ genoemd en die aan de Voorstraat ‘den boomgaerd’. De eerste zal de siertuin zijn geweest en de tweede de nutstuin. De simpele vakken in de voortuin kunnen een verkeerde indruk wekken; je verwacht daar eerder fraai ingetekende parterres. Het gaat hier echter niet om een uitgewerkt tuinontwerp, maar om een plattegrond van de bestaande toestand. Bouwhistoricus Frans Kipp en Daan Claessen van Erfgoed van de gemeente Utrecht zijn zo vriendelijk geweest om Groenou’s tekening in te passen in hun

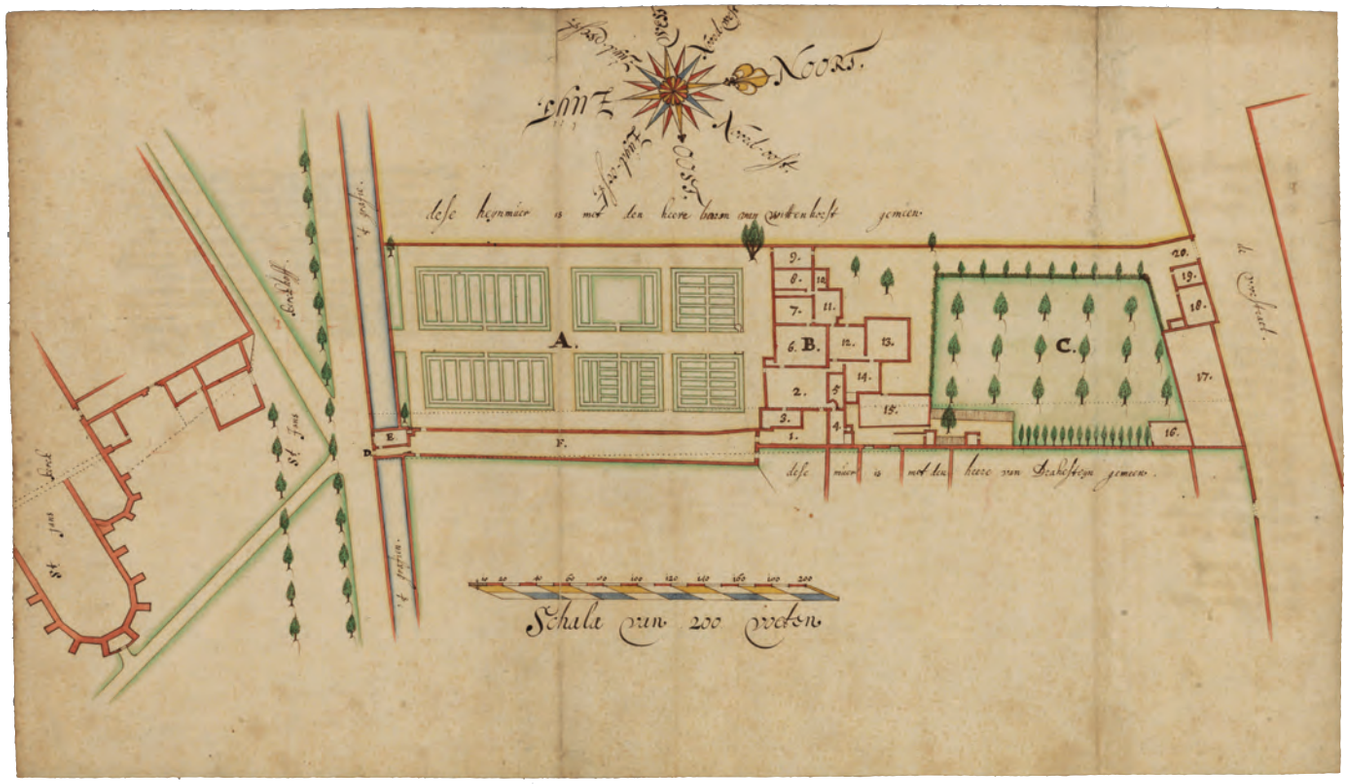

3D-model van Utrecht van circa 1650. Deze plaatsing in perspectief geeft ons bijna het gevoel de tuin te kunnen betreden. Vermoedelijk hadden de andere kanunnikenhuizen langs de noordkant van het Janskerkhof een vergelijkbare tuinindeling, met aan de voorzijde een siertuin en aan de achterkant een nutstuin (moestuin en boomgaard). Er was een opvallend contrast met de kleine en vooral smalle percelen van de gewone burgers. De zeventien tuinen behorend bij huizen aan het Jansveld waren samen ongeveer even groot als één tuin van een kanunnik aan het Janskerkhof.

Cornelis Booth had zonder meer 'voorkennis' toen hij het enorme perceel kocht. Het stadsbestuur wilde al langer een verbindingsstraat aanleggen tussen het Janskerkhof en de Voorstraat. Kort voor Booths aankoop was gekozen voor een straat langs 'zijn' perceel. De straat werd zelfs naar hem vernoemd! Booth splitste het terrein in diverse kavels. Het gedeelte tussen huis en Voorstraat verkocht hij voor de bouw van vier royale woonhuizen (Boothstraat 8-14). Van het deel tussen huis en Janskerkhof verkocht hij de voorste helft voor de bouw van twee grote stadsvilla's (Janskerkhof 15a en 16). Het resterende stuk werd zijn eigen tuin. Omdat uitwendige onderdelen van het oude kanunnikenhuis obstakels waren voor de nieuwe straat moesten deze worden afgebroken. Het gevolg daarvan is nog altijd zichtbaar aan de blinde muur links van de voordeur van Boothstraat 6. Uiteindelijk had Booth dus geen achtertuin, maar een zijtuin. Hoe die er uitzag weten we niet, maar het zal een formele tuin zijn geweest met geometrische perken en parterres.

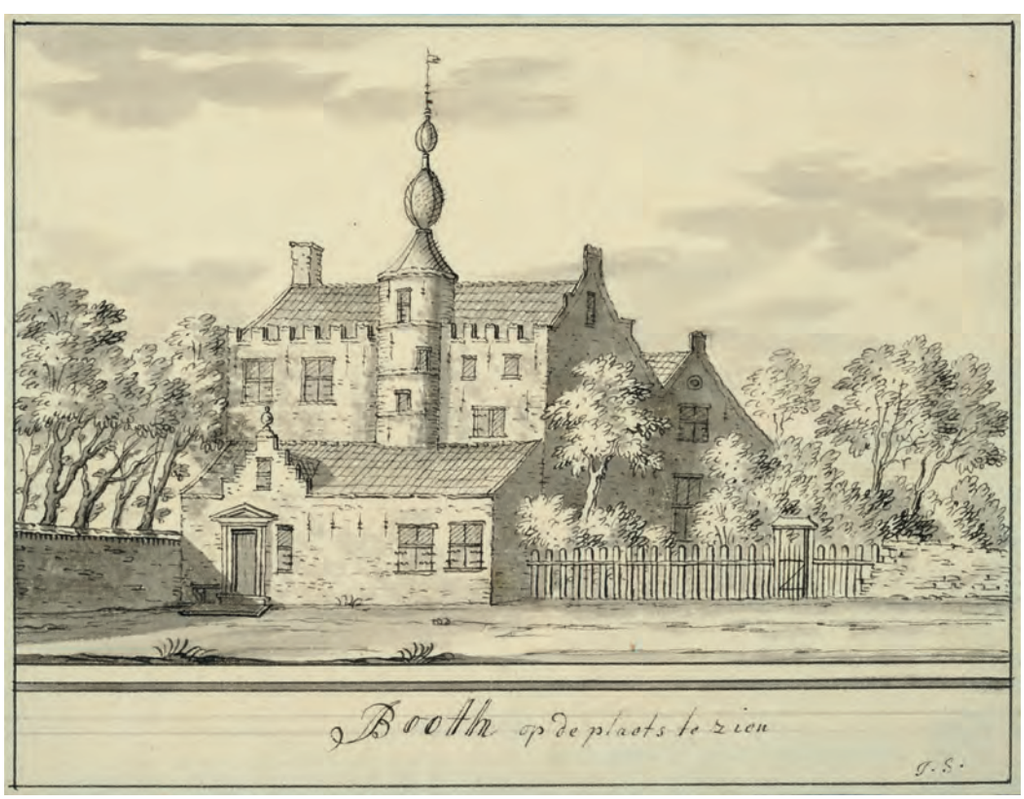

Nicolaas Beets

We maken een sprong in de tijd naar het midden van de 19e eeuw. Huis en tuin hebben toen kort na elkaar twee keer te koop gestaan. Opmerkelijk genoeg blijkt uit advertenties dat de tuin bij het huis groter was geworden. In 1844 was sprake van een tweede tuin *achter* het huis. In de advertentie van tien jaar later werden zelfs drie tuinen genoemd! Wat was er gebeurd?

Het kanunnikenhuis direct ten westen van Boothstraat 6 is ergens tussen 1832 en 1844 afgebroken. Het vrijgekomen terrein werd samengevoegd met Janskerkhof 16. Maar voor de rest van het lange erf was kennelijk geen animo en dat is toen aangeboden aan de eigenaar van Boothstraat 6. Dat de stukken tuin apart genoemd werden, wekt de indruk dat de verkoop nog hangende was. Hoe het ook zij, ergens in de eerste helft van de 19e eeuw kreeg Boothstraat 6 naast de zijtuin dus ook een daarmee verbonden achtertuin van aanzienlijk formaat.

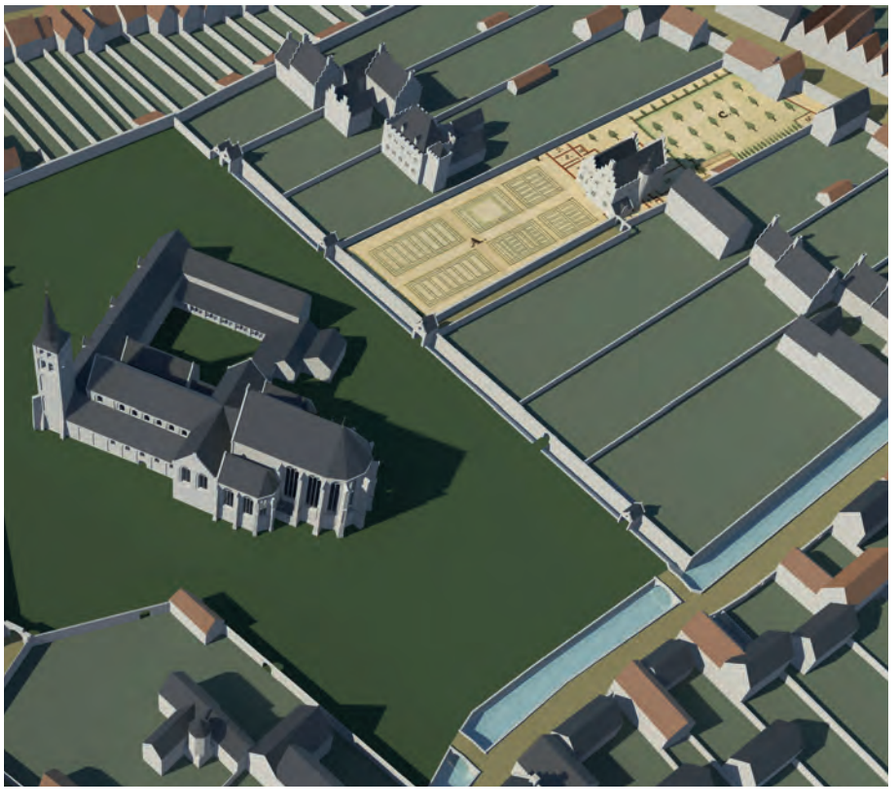

< Plattegrond van het perceel tussen het Janskerkhof en de Voorstraat met tuin (A), woonhuis (B) en boomgaard (C) door Dirck van Groenou, 1658. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

< De plattegrond van Groenou in een 3D-model van de stad rond 1650 door Frans Kipp en Daan Claessen. ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

L Het huis Boothstraat 6 door Jacobus Stellingwerff. Mogelijk inaccurate weergave naar onbekend voorbeeld, 1727. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

V Nicolaas Beets en zijn vrouw Jacoba van Foreest in de tuin van Boothstraat 6, 1888 (?). UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK LEIDEN, ARCHIEF NICOLAAS BEETS

De nieuwe eigenaar van Boothstraat 6 was Christiaan Willem Johan baron van Boetzelaer, heer van Dubbeldam. Hij verhuurde het huis aan de schrijver en dichter Nicolaas Beets (1814-1903), ook bekend onder het pseudoniem Hildebrand. In 1854 werd Beets benoemd tot hervormd predikant te Utrecht en in augustus van dat jaar betrok hij met zijn vrouw Aleide van Foreest en hun zeven kinderen het grote huis. Hij zou er tot zijn dood blijven wonen. Aleide overleed in 1856 bij de geboorte van hun negende kind. Drie jaar later hertrouwde Beets met haar jongere zus Jacoba, die hem nog eens zes kinderen zou schenken.
Beets was een beroemdheid. Dat was al zo voordat hij in 1839 de *Camera Obscura* schreef en zou zijn hele leven zo blijven. Hij was zeer geliefd als schrijver en dichter, maar ook als predikant die volle kerken trok. In 1874 werd Beets ook nog benoemd tot hoogleraar in de godgeleerdheid aan de Utrechtse universiteit. Hij zou dit professoraat gekregen hebben op instigatie van koning Willem III.
Direct na het betrekken van het huis schreef Beets er al een gedicht over, getiteld 'Nieuwe woning'. Gaat dit gedicht hoofdzakelijk over het huis en zijn relatie tot God, later dichtte hij ook over de tuin en over specifieke planten en bloemen. Eén gedicht draagt de titel 'Mijn hof (Liedje)':

Midden in de stad heb ik een hof,
Een hof met schoone bloemen;
Die bloemen liefheeft, vindt er stof
Tot kijken, ruiken, roemen

In het tweede couplet stapt hij over op de 'rozen' in zijn huis, oftewel zijn kinderen. Ook het bekendste gedicht van Beets, 'De moerbeitoppen ruischten' - zelfs Gerrit Komrij noemde het een 'smetteloos vers' - blijkt met de tuin aan de Boothstraat verbonden. Onder literatuurkenners bestaat daar al lang onenigheid over. Refereert de moerbei aan een bijbeltekst (2 Samuel 5:24) of hoorde Beets daadwerkelijk de wind door een moerbei gaan en was dat dan misschien in zijn eigen tuin? Dat laatste is vergezocht genoemd 'omdat moerbeibomen

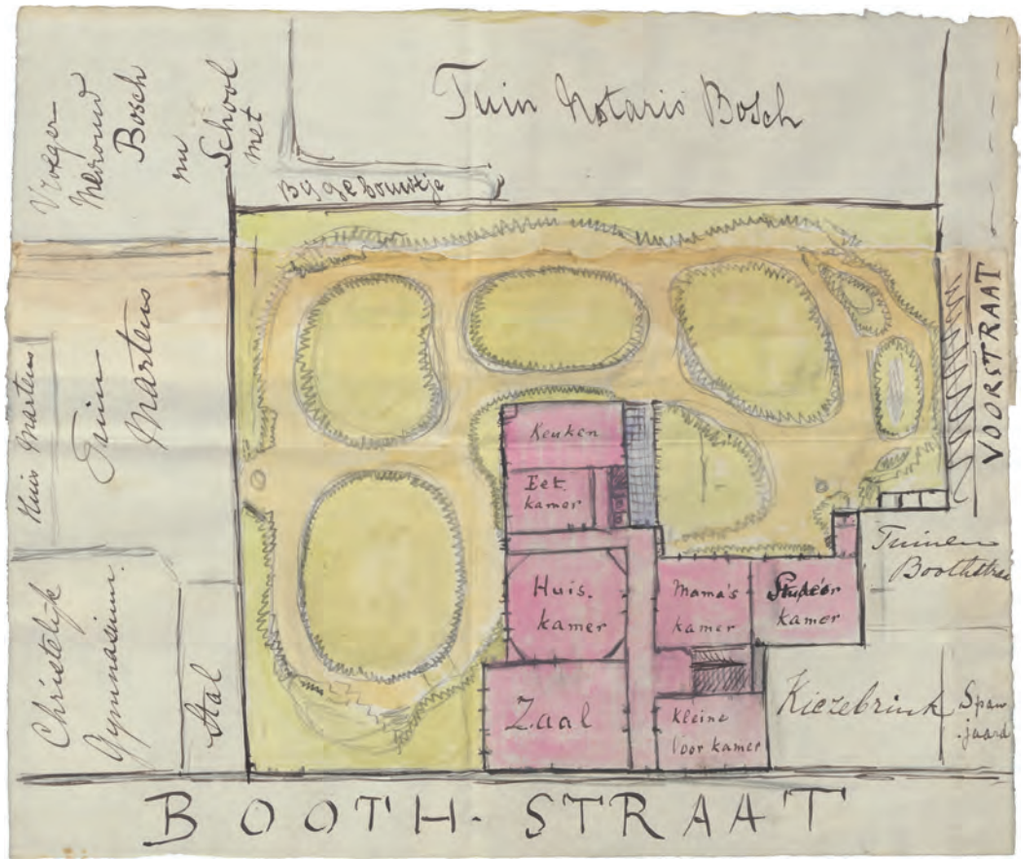

niet zoo heel veel voorkomen in Nederland'. Toch blijkt dit een reële mogelijkheid. Er is een plattegrond overgeleverd van de tuin van Boothstraat 6, vervaardigd door zoon Adriaan, waarop is af te lezen dat er tegen de muur van de keuken een moerbei stond. Vermoedelijk is het gebladerte rechts op een foto van de achtergevel uit Beets' archief de bewuste moerbeiboom; het lijkt een fors exemplaar te zijn geweest.
Behalve Adriaan heeft ook dochter Aleide een plattegrond getekend van de tuin. Haar tekening is in tegenstelling tot die van haar broer fraai ingekleurd. Bovendien heeft ze alle verschillende perken weergegeven en heeft ze die beter in verhouding afgebeeld. De twee plattegronden bieden samen een schat aan informatie over indeling en beplanting van Beets' tuin. De verschillende 'eilandjes' blijken grasperken te zijn geweest en langs de muren stonden heesters en bomen. Op de grasvelden stonden solitaire bomen. Het cirkeltje geheel links in de tuin betrof een beuk. Met de brede, kronkelende paden moet het geheel parkachtig hebben aangedaan, conform de toen alom gewaardeerde Engelse landschapsstijl. Deze stijl was bedacht voor landgoederen, maar werd op kleiner formaat ook vaak in stadstuinen toegepast.
Uit Adriaans plattegrond blijkt dat er behalve alledaagse bomen als beuken, kastanjes en esdoorns ook bijzondere vruchtbomen stonden, zoals vijgepeer, bergamotte, princesse noble, een gewone vijg en de al genoemde moerbei. De eerste twee zijn peren, terwijl de princesse noble (Adriaan schreef 'prince') een appel is. Het laat zich raden dat deze appel- en perenrassen inmiddels zeldzame historische fruitrassen zijn geworden. Intrigerend is de aanduiding 'Regi Kulm' op de grens met de tuin van buurman Bosch van Drakenstein. Dit is de naam van een dorp in Zwitserland waar Beets en zijn vrouw ooit vakantie vierden. Dat hier een berg of althans heuvel zou zijn aangelegd - op zich passend in de landschapsstijl - is niet erg waarschijnlijk. Het zal eerder een familiegrapje geweest zijn, wellicht over een berg tuinafval.

Herinneringen
Uitgewerkte plattegronden van Nederlandse binnenstadstuinen uit de tweede helft van de 19e eeuw zijn zeldzaam. Aardig is dat Adriaan ook het gebruik er deels bij heeft aangegeven, zoals 'kindertuintjes' en 'croquetveld'. En helemaal mooi is dat er ook nog een enthousiaste beschrijving bewaard is gebleven van de jongste dochter Ada.

'k Reed met de poppenwagen door onze heerlijke tuin! Die was als een klein park opzij en achter ons oude huis. Geen buren gluurden er in want ze was omgeven van hooge, enorme dikke bomen en oude muren. Oude appel- en perenbomen gaven ons zolders vol vruchten. [...] Aardbeien, bessen en zelfs vijgen hadden we in overvloed, ook een oude moerbeiboom tegen de keukenmuur.

Ada voegde daar allerlei voorvallen aan toe, zoals over gekke tuinlieden en de 50 stamrozen die haar vader een keer voor

zijn verjaardag kreeg. Bijzonder is haar bewering over de introductie van de rabarberplant: 'Mijn vader bracht uit Engeland een plant mee, rhabarber, die toen hier nog niet bekend was. Wij noemden haar altijd "Engelsche zuring". De Utrechtsche kennissen vroegen om stekjes en zoo werd de rhabarber in Nederland bekend.'
Na het overlijden van Nicolaas Beets in 1903 bleef het 'Beetsenhuis' nog 35 jaar in de familie. Tot dan toe had men het huis altijd gehuurd, maar in 1920 kocht zoon Hendrik Albert het en vestigde er zijn notariskantoor. Na zijn dood in 1928 hield zijn vrouw, de kunstenares Nelly Court, de woning aan en vestigde er een pension. Haar tweede man, Jan van Konijnenburg, verkocht het huis een jaar na haar dood aan de Hervormde Kerk, die er een wijkgebouw van de Jacobikerk van maakte. En in 1962 werd het pand aangekocht door de Rijksuniversiteit Utrecht. De universiteit heeft het nog steeds in gebruik als Facilitair Service Centrum Regio Binnenstad.
Ondertussen was de idylle van de 'hof in de stad' al geruime tijd verstoord. In 1928 waren grote percelen als bouwterrein verkocht. Het autobedrijf Talbot, gevestigd aan de Voorstraat 69-73, bouwde er een grote garage met een zijuitgang op de plek van de zijtuin van Boothstraat 6. Die garage, inmiddels bekend als Auto Centrale Utrecht (ACU), werd in de jaren 60 gesloten. Na jaren van leegstand vestigden zich er krakers, die in 1983 de 'Vereniging Gat Voorstraat' oprichten om er woningbouw te bevorderen. Uiteindelijk verrees op die plek in 2000 het appartementencomplex Hof van Sint Jan, ontworpen door Buro 5 uit Maastricht. De naam en de daktuintjes vormen weliswaar een verwijzing naar het verleden, maar het complex valt in niets te vergelijken met de lommerrijke hof die er ooit lag. Was er in eerdere gemeentelijke nota's nog sprake van openbaar groen op het binnenterrein, bij de latere realisatie werd dat als onrealistisch afgedaan. Een evaluatie in Bulletin KNOB concludeerde: 'Van het begrip "tuin" is in het uiteindelijke plan weinig sprake'.

Literatuur

- Pieter Jan Peene, 'Het Hof van Sint Jan te Utrecht: over het dichten van een gat', *Bulletin KNOB* 2009-2 p. 72-83. Zie https://bulletin.knob.nl/index.php/knob/article/view/Peene72/214.
- Caroline Pelser, *Huizen aan het Janskerkhof*, www.huizenaanhetjanskerkhof.nl.
- D. Valentijn, 'Boothstraat 6', *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek gemeente Utrecht* 1984, p. 64-67.
- A.G. Went-Beets, *Jeugd in het Beetsenhuis. Herinneringen van de jongste dochter van Nicolaas Beets* (Leiden 2003).
- Coen Wessel, 'Waarom ruisten de moerbeitoppen?', *www.coenwessel.nl/moerbeitoppen.html*

< Plattegrond van de tuin door Aleide Beets.
UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK LEIDEN, ARCHIEF NICOLAAS BEETS

< Jongste dochter Ada Beets met pop, circa 1880.
UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK LEIDEN, ARCHIEF NICOLAAS BEETS

∟ De achtergevel met moerbei, circa 1900.
UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK LEIDEN, ARCHIEF NICOLAAS BEETS

∨ Zijgevel van Boothstraat 6 tijdens de bouw van autogarage Talbot, 1929. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

∨ Het Beetshuis en links het appartementencomplex Hof van St-Jan, 2021. FOTO ARJAN DEN BOER

De kwekerij Tulpenburg

Tolien Wilmer

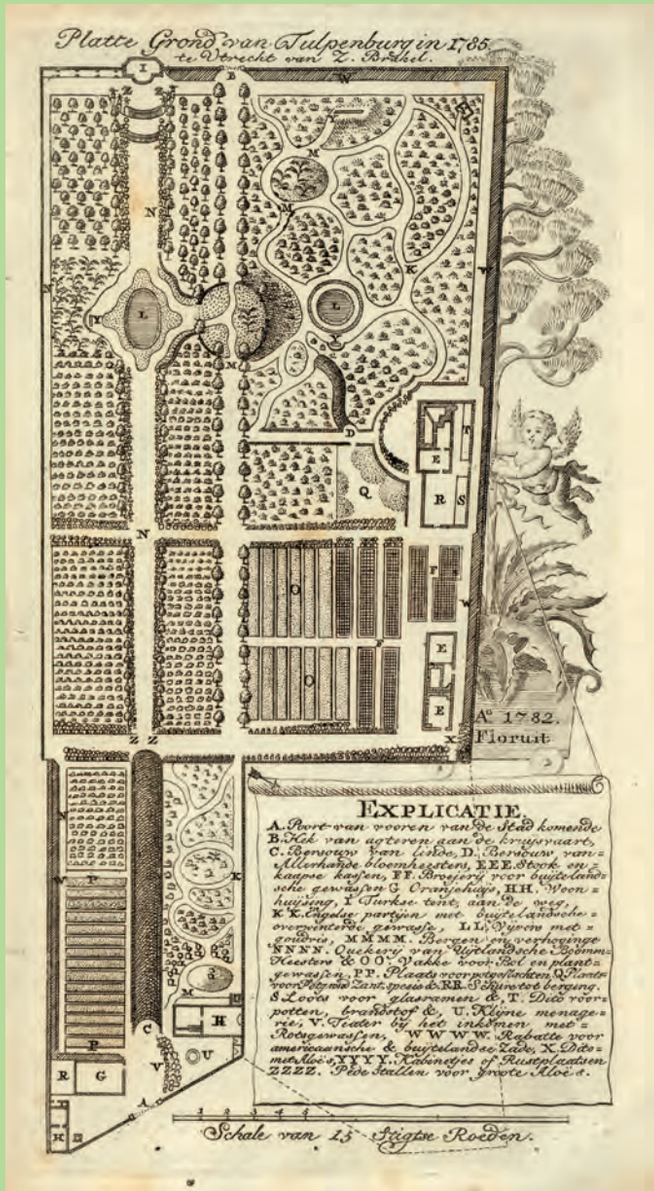

< Plattegrond van kwekerij Tulpenburg door J. van Hiltrop, 1785. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

V Het restant van Park Nieuweroord, bekend van theaterfestival De Parade. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Nadat in 1663 aan de westkant van de stad drie moesgrachten waren gegraven ten behoeve van de tuinders daar, veranderde ook het gebruik van de grond. In het gedeelte dat het dichtst bij de stad lag, tussen de Catharijnesingel en de eerste moesgracht, werden percelen verpacht of verkocht als buitenverblijf voor vermogende burgers. Zo ontstond het buiten Puntenburg, genoemd naar de punt van het voormalige Mariabolwerk waar het aan grensde.
Het langgerekte perceel ten oosten van Puntenburg was de 'plaisierthuyn' die de kweker Zacharias Brakel in 1780 kocht om er zijn bedrijf te kunnen uitoefenen. Dit terrein grensde ook aan de punt van het Mariabolwerk, waar zich de ingang van de kwekerij bevond, en eindigde bij de eerste moesgracht, de Heerengracht.

Over deze kwekerij is veel bekend omdat Brakel vanaf 1793 catalogi uitgaf van zijn producten, waarin ook een plattegrond stond. Een centrale as liep over de volle lengte vanaf de ingang tot de Heerengracht, waar een prieel stond, aangeduid als 'Turkse tent'. Mogelijk was dit een reeds aanwezig onderdeel van de pleziertuin, evenals de goudvissenvijver in het gedeelte dat in de formele tuinstijl was aangelegd. Het grootste deel van de kwekerij bestond uit rechthoekige vakken waar in- en uitheemse bomen en heesters, planten en bollen werden gekweekt. Twee andere delen waren ingericht als 'Engelse partijen', destijds de benaming voor de vroege landschapsstijl. Hier waren allerlei grillig gevormde perken en kronkelende paden aangelegd. Bij de ingang stonden het woonhuis van de kweker en de oranjerie waar de kuip- en potplanten overwinterden, en ook een theaterachtig bouwwerk met rotsplanten en een kleine menagerie. Brakels grootste trots was een Amerikaanse agave van 80 jaar oud, die in 1782 bloeide met duizenden bloemen. In de hele stad liet hij aanplakbiljetten ophangen met de uitnodiging om deze bijzonderheid te komen bewonderen.
Na het overlijden van Zacharias Brakel in 1806 ging Tulpenburg meermaals over in andere handen. Rond 1830 werd F.H.C. baron van Heeckeren van Brandsenburg eigenaar. De tuin- en landschapsarchitect Jan David Zocher jr., die juist was begonnen aan zijn grote project om de vroegere stadsverdedigingswerken om te vormen tot wandelpark, transformeerde ook het bezit van Van Heeckeren tot een landschapspark met een grote diversiteit aan boomsoorten. Misschien waren er nog wel bomen van de oude kwekerij in opgenomen. Het buitengoed heeft daarna de naam Nieuweroord gekregen.
Nadat baron Van Heeckeren in 1870 was overleden, werd Nieuweroord gekocht door de heer F. 's Jacob. Hij was directeur van de Staatsspoorwegen, waarvoor in 1871 op een deel van Puntenburg het eerste administratiekantoor werd gebouwd. Na 's Jacobs overlijden in 1901 werd Nieuweroord door de gemeente gekocht als openbaar wandelpark. In 1918 kwam hieraan een einde toen, onder grote protesten, Nieuweroord werd verkocht aan de Staatsspoorwegen, als locatie voor het derde administratiekantoor.
Dit kolossale pand, beter bekend als HGB III of de Inktpot, werd in 1921 voltooid. Een klein groengebied tussen de Inktpot en het spoor herinnert nog aan het park Nieuweroord en de voorganger daarvan, kwekerij Tulpenburg.

Een familie van (tuin)architecten en bloemisten

Drie generaties Van Lunteren in 19e-eeuws Utrecht

^ Flora's Hof aan de Servetstraat, sinds 2010 heringericht door de Vrienden van Flora's Hof. FOTO ARJAN DEN BOER

v Anoniem portretminiatuur van Hendrik van Lunteren, 1822. CENTRAAL MUSEUM

Gedurende de 19e eeuw combineerde de Utrechtse familie Van Lunteren een bloem- en boomkwekerij met een succesvolle ontwerppraktijk. Als belangrijke vertegenwoordigers van de Engelse landschapsstijl ontwierpen de drie generaties Van Lunteren prachtige buitenplaatsen voor welgestelden, maar ook publieke voorzieningen. Hun clientèle bestond uit aristocraten, bestuurders en een nieuwe klasse van industriëlen en ondernemende burgers. Zij werkten vaak meerdere generaties voor dezelfde families, vanuit hun kwekerij Flora's Hof.

Dominique Vermeulen, bouwhistoricus en restauratie-adviseur bij Wevers & Van Luipen, is betrokken bij de voorbereiding van een publicatie over de Van Lunterens.

De vroege 19e eeuw was voor Nederland een periode van economische stagnatie en armoede. Het is dan ook geen verrassing dat Louis Rieber, voorzitter van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, in 1892 in een terugblik concludeerde dat het in die periode met de bouwkunst droevig gesteld was. Zo bestonden er geen formele opleidingen, waardoor men het vak dus 'in het werk' moest leren, of in uitzonderlijke gevallen kennis vergaarde tijdens studiereizen naar het buitenland. In een opsomming van de weinige architecten die volgens Louis Rieber boven de middelmaat uitstaken, noemde hij twee leden van één familie: Hendrik van Lunteren (1780-1848) en zijn zoon Samuel Adrianus (1813-1877).

Hendrik was in eerste instantie bekend om de aanleg van buitenplaatsen, maar daarnaast werden 'zijn werken op uitsluitend bouwkundig gebied, vooral door zijn tijdgenoten, zeer geroemd en gewaardeerd'. Terwijl Hendrik het vak nog op de traditionele wijze had geleerd, volgde zijn zoon Samuel een opleiding aan de Utrechtse Stadsschool voor Bouwkunde onder Christiaan Kramm. Maar ook Samuel bekwaamde zich in de aanleg van buitenplaatsen. Dat hij tot de top behoorde, blijkt uit zijn aanstelling als opzichter van Paleis Soestdijk voor koningin-moeder Anna Paulowna, terwijl zijn meest prestigieuze

project waarschijnlijk het ontwerp was van Artis (parkaanleg, serres en dierenverblijven). Vanaf de zestiger jaren zou Samuel worden bijgestaan door zijn zoon Isaäc van Lunteren (1843-1921), die als zelfstandig architect zijn vader opvolgde en voorzitter werd van de Utrechtse afdeling van de Maatschappij ter bevordering der Bouwkunst. De drie opeenvolgende generaties architecten zijn zo exemplarisch voor de professionalisering van het architectenvak, maar stonden ook nog in een traditie die overging van vader op zoon.

Flora's Hof

De carrière van 'stamvader' Hendrik van Lunteren, was begonnen op de buitenplaats Schoonoord in Doorn, waar hij samen met zijn oudere broer Dirk in de tuin werkte. De in Kaapstad geboren eigenaar Hendrik Swellengrebel jr. was daar al vroeg begonnen met een landschappelijke aanleg. Zijn jeugdige kennismaking met het ruige Zuid-Afrikaanse landschap had daarbij een inspiratiebron gevormd, zo blijkt althans uit het deel van Schoonoord dat hij de 'Kaapse bossen' noemde. Toen Swellengrebel in 1803 kinderloos stierf, erfden de kinderen van zijn broer het merendeel van zijn bezittingen. Maar misschien wel zijn dierbaarste bezit liet hij na aan zijn protegé Hendrik van Lunteren, die in 1798 op Schoonoord was komen wonen. Naast een startkapitaal om een eigen kwekerij op te zetten en een studiereis te maken, bestond zijn legaat uit een boekenverzameling en een collectie zaden en stekken van exotische planten. Hendrik greep deze kans met beide handen aan en bracht 'tot vermeerdering zijner wetenschappelijke kennis der horticultuur, en ter vorming van zijnen smaak in het aanleggen van buitengoederen' een jaar in Engeland door, om vervolgens een kwekerij te beginnen in Utrecht.
Dankzij het legaat kon Hendrik van Lunteren zich in 1803 vestigen aan de Servetstraat, pal naast de Domtoren. Op de voormalige Bisschopshof begon hij een kwekerij met de naam Flora's Hof. Het braakliggende terrein bood Hendrik niet alleen voldoende ruimte voor het opkweken van gewassen en bloemen, de strategische ligging nabij de Oudegracht was eveneens gunstig. Ook het feit dat koning Lodewijk Napoleon zich in 1806 in Utrecht vestigde, kwam Van Lunteren ten goede. Twee jaar later mocht hij zich hofleverancier noemen.

Engelse landschapsstijl

Volgens Louis Rieber kreeg Hendrik van Lunteren vanwege zijn 'smaak en degelijke kennis' veel opdrachten voor het aanleggen van buitenplaatsen. Vermogende opdrachtgevers zochten naar plekken net buiten de stad, of die goed bereikbaar waren via (water)wegen, om aan de stedelijke drukte te ontsnappen. Een van Hendriks ontwerpen betrof de verlandschappelijking van het park rondom Huis Doorn in opdracht van jonkheer Andries Munter. Hierbij kregen bestaande rechte watergangen een 'natuurlijker' verloop. Slingerpaden langs afwisselend open en dichte beplanting zorgden voor een wandeling met telkens weer verrassende doorkijkjes.
In diezelfde jaren rond 1815 werkte Hendrik ook voor het nichtje van Andries, Anna Maria Munter en haar echtgenoot Ernst Louis Hardenbroek op buitengoed Heiligenberg in Leusden. Hier vormde hij de formele, classicistische parkaanleg om in de romantische landschapsstijl. Volgens de principes van deze uit Engeland afkomstige stijl werd een geïdealiseerd landschap geschapen met slingerende paden, kronkelende beken en heestergroepen.

^ Plantsoen De Nieuwe Baan met het huis De Oorsprong en de toegang vanaf de Bilstraat, anonieme tekening uit circa 1840. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

V Plan ter bebouwing van het Lepelenburg door Samuel van Lunteren en Nicolaas Kamperdijk, 1860. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

7 Tekening van de door Samuel van Lunteren ontworpen eerste Nederlandse Wasch- en Badinrigting. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

ɔ De tuinaanleg op het dubbele voorplein van de Stevensfundatie omstreeks 1930. De Stevensfundatie is in 1968 grotendeels gesloopt. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Ook dichter bij de stad wisten welgestelden Hendrik te vinden. In 1824 ontwierp hij aan het begin van de Biltstraat en in het verlengde van de Maliebaan zijn 'voornaamste en tevens meest bekende werk', volgens Louis Rieber. Het betrof een drievoudig project. In opdracht van het stadsbestuur werd een openbaar plantsoen aangelegd, de Nieuwe (Malie)baan. Ter weerszijden daarvan verrezen twee buitens voor Utrechtse notabelen: Het Hoogeland voor de Utrechtse cementfabrikant Unico Cazius en De Oorsprong voor de bestuurder Willem Ram. Voor dit plan ontwierp van Lunteren een slingerbeek en een plantsoen met ovale en lobvormige bloem- en heesterperken.
Het ensemble viel in 1874 uiteen door de aanleg van de Oosterspoorbaan, die precies over de Nieuwe Baan kwam te liggen. De nieuw ontstane toestand was aanleiding voor het stadsbestuur om het oorspronkelijke ontwerp aan te passen middels een prijsvraag. Henri van Lunteren, Hendriks kleinzoon, nam als vooraanstaand boomkweker plaats in de jury. Zo was er indirect toch enige invloed van een Van Lunteren op het herontwerp.

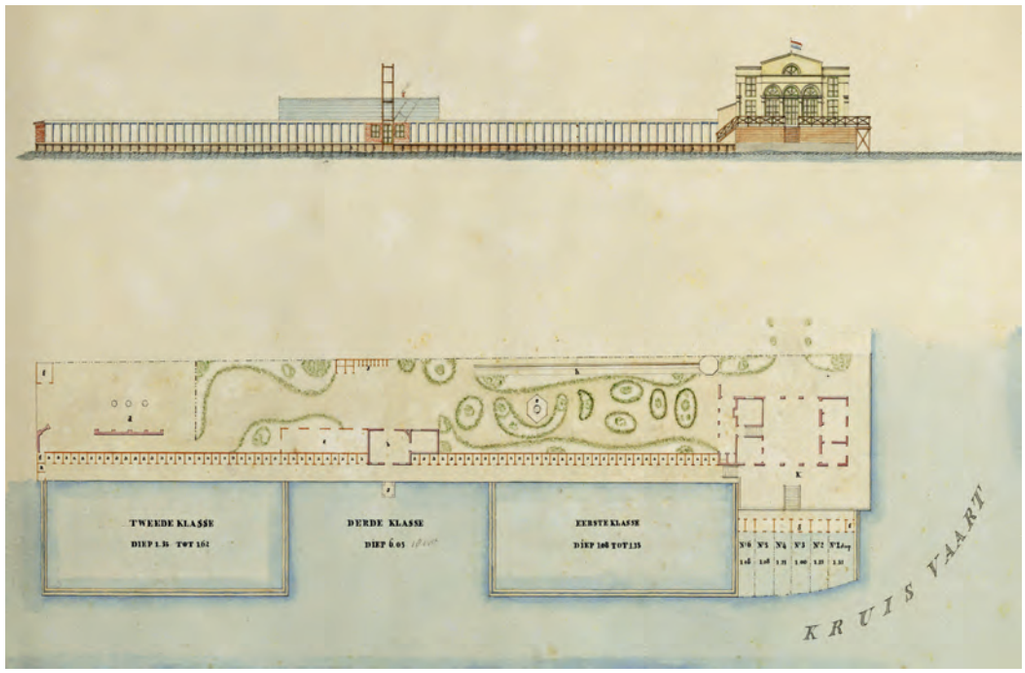

Publiek groen

Nadat de Nederlandse steden in de eerste helft van de 19e eeuw geleidelijk aan hun militaire functie verloren, werden de veelal vervallen verdedigingswerken vaak omgevormd tot openbare groen. Het doel was om schilderachtige wandelplekken te creëren, maar ook om stedelijke 'rafelrandjes' die vanachter de geslechte stadsmuren tevoorschijn kwamen, aan het oog te onttrekken. Vanwege hun ligging langs singels en door het hoogteverschil van de aarden wallen, waren de vestingwerken zeer geschikt om tot landschapsparken te maken. Hendrik van Lunteren was al rond 1828 betrokken geraakt bij de aanleg van het 'Engelsche werk' in Zwolle - de naam verwees naar de uit Engeland afkomstige landschapsstijl. Tussen 1829 en 1836 legde hij ook in Amersfoort een singelplantsoen aan, dat vanaf de Koppelpoort tot aan de Kleine Haag liep.
Het is opmerkelijk dat Hendrik van Lunteren zover bekend niet betrokken was bij de omvorming van de stadswallen in zijn thuisstad. In 1829 werd het plan 'tot Uitbreiding en Verfraaiing der Stad Utrecht' gepresenteerd door Jan David Zocher jr. en in de daarop volgende decennia uitgewerkt en uitgevoerd. Toen Van Lunterens betrokkenheid bij de Amersfoortse stadswallen in 1836 tot een einde kwam, werd ook dat werk door Zocher overgenomen.
Een vergelijking tussen de families Zocher en Van Lunteren is haast onvermijdelijk. Beide families waren meerdere generaties actief, combineerden de praktijk van boomkweker en ontwerper en waren belangrijke vertegenwoordigers van de 19e-eeuwse landschappelijke stijl. Louis Rieber schreef over Hendrik van Lunteren dat die zich in 'een minstens even uitgebreide werkkring als zijn tien jaren jongere tijd- en vakgenoot Zocher mocht verheugen'. Het is dan ook opmerkelijk dat de Zochers veel bekender zijn geworden, alleen al door de vele straatnamen en plantsoenen die naar hen zijn vernoemd.
Hendriks zoon Samuel moet een duidelijke mening hebben gehad over Zochers ontwerpkwaliteiten. Van zijn leermeester Christiaan Kramm is bekend dat die daar uitgesproken negatief over was. Mogelijk is Samuel van Lunteren zich daarom met de invulling van Zochers groene 'wandeling' aan de oostzijde van de stad geen bemoeien. Tegen 1860 maakte hij samen met zijn studievriend Nicolaas Kamperdijk een tegenvoorstel voor de parkaanleg op het voormalige bolwerk Lepelenburg. Als ondernemers namen beide architecten ook deel in de Maatschappij tot de Aanbouw van het bolwerk Lepelenburg. Zij stelden voor langs de Stadsbuitengracht kavels als bouwgrond uit te geven, met in het midden van het bolwerk een cirkelvormig plantsoen. Dit plan zou de doorgaande wandeling langs de singel onderbreken. Zocher kwam juist met een ontwerp voor een cirkelvormig bouwblok, zodat een aaneengesloten wandeling langs de Stadsbuitengracht ontstond. In het uiteindelijke park werd van bebouwing afgezien. Zo bleef een groene ruimte over met een doorlopende wandeling langs de Stadsbuitengracht.

Samuel van Lunteren ontwierp niet alleen talrijke particuliere buitenplaatsen, hij leverde als architect ook ontwerpen voor publieke voorzieningen. Op 10 mei 1847 opende aan de Kruisvaart achter het station de Utrechtse Zwemschool. Dit project was geïnitieerd door de NV Was- en Badinrigting te Utrecht, waarvan Samuel mede-oprichter was. Aan de kop van het langgerekte perceel stond het hoofdgebouw met badmeesterswoning. De baden kenden drie 'klassen' die in diepte varieerden van 1 tot 6 meter. Langs de zwembaden stond een lange rij kleedhokjes. Daarachter was een besloten zone met groene zomen, waar een wandelpad slingerde tussen lobvormige groenperken. In de perken waren een volière en een kegelbaan opgenomen.
Op de hoek van de Biltstraat en de Kruisstraat verrees in 1860 de Stevensfundatie, een complex van 50 armenhuisjes voor protestantse ambachtslieden naar ontwerp van Samuel van Lunteren. De in 1857 overleden notaris Gerard Hendrikus Stevens had daartoe een deel van zijn vermogen nagelaten. Het complex bestond uit een dubbele carrévorm met twee voorpleinen, met in het midden een hardstenen waterpomp. De voorpleinen waren afgesloten met een halfhoog smeedijzeren hek langs de straat, die een stuk smaller was dan de huidige Kruisstraat. Het halfopen hofje kende een min of meer formele tuinaanleg met heesters en grasperken, gelardeerd met exotische planten.

Latere buitenplaatsen

Bij de ontwerpen van buitenplaatsen door Samuel van Lunteren - en later ook door Isaäc, die zijn vader vanaf 1861 assisteerde - speelde de kring van verwante en bevriende opdrachtgevers nog steeds een belangrijke rol. Kort na het midden van de 19e eeuw werkte Samuel vrijwel gelijktijdig aan twee nieuwe buitens in Zeist voor het Amsterdamse geslacht Huydecoper, dat onder koning Willem I in de adelstand was verheven. Rond 1858 ontwierp hij voor jonkheer Willem Karel Huydecoper buitenplaats De Brink, bestaande uit huis, park en koetshuis. Enkele jaren later ontwierp Samuel voor het echtpaar Huydecoper-Hardenbroek het buiten Wulperhorst. Kenmerkend voor beide Zeister buitenplaatsen was dat Samuel een totaalontwerp voor huis, bijgebouwen en park maakte.
In 1887 zou Samuels zoon Isaäc van Lunteren, inmiddels zelfstandig architect, het landgoed Oostbroek vernieuwen voor Willem Royaards van den Ham. Ook die familie had al een lange band met de Van Lunterens. Hoewel van Isaäc verder alleen stedelijke ontwerpen bekend zijn, liet hij in Oostbroek zien dat hij net als zijn vader en grootvader talent had voor het aanleggen van buitenplaatsen. Isaäc leverde het ontwerp voor een nieuw huis, een koetshuis en een orangerie met tuinmanswoning. De parkaanleg omvatte de bekende slingerpaden, kronkelende beken en verrassende doorkijkjes langs heestergroepen en open weiden.

Groene vingers

In de literatuur is voornamelijk aandacht geschonken aan de architecten Hendrik, Samuel en Isaäc van Lunteren, maar in elk van de drie opeenvolgende generaties was ook een broer actief in het familiebedrijf die zich meer met de bloemen en planten bezighield. En ook de architecten zelf hadden groene vingers. Als bloemisten hebben de Van Lunterens de stad gedurende de 19e eeuw letterlijk opgefleurd door de levering van bloemen en planten bij talloze festiviteiten, lustrumvieringen en tentoonstellingen.

∧ Ontwerptekening van landgoed Oostbroek door Isaäk van Lunteren uit 1887. RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED

∨ Het landgoed Oostbroek in De Bilt. FOTO ARJAN DEN BOER

7 De tuin van Flora's Hof was als groene etalage zichtbaar vanaf de Donkere Gaard, hoek Wed, omstreeks 1865. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

> In 1897 stond de naam H. van Lunteren nog boven de toegangspoort tot Flora's Hof in de Zadelstraat, zoals vastgelegd door A.E. Grolman. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

In 1819 wonnen de broers Hendrik en Dirk op een floratentoonstelling een medaille in de categorie zeldzame planten met een door hen gekweekte *Zamia Swellengrebellia*. Deze palmvaren was een hommage aan hun vroegere leermeester, aan wie zij hun kwekerij te danken hadden. In 1830 zond Samuel van Lunteren een 'allerzeldzaamst exemplaar' in, die echter was 'gekweekt door en in eigendom van deszelfs vader H. van Lunteren, Architect en Bloemist in Flora's Lusthof te Utrecht'. Zijn jongere broer Esaje Gijsbert was mede-eigenaar van de firma, stond als bloemist in het adresboek vermeld en won ook regelmatig medailles. Vader Hendrik bleef tot het einde van zijn leven bezig met het opkweken van planten. In 1847, een jaar voor zijn dood, wist bij de twaalfde tentoonstelling van het Genootschap voor Landbouw en Tuinkunde medailles te bemachtigen voor 'de 30 fraaiste bloeiende rozen, de fraaiste liliums'. De zichtbaarheid van de kwekerij in de stad was inmiddels verbeterd. Het oorspronkelijke terrein zoals Hendrik het had gekocht, was nog grotendeels omgeven door een tuinmuur. In 1842 liet zijn zoon Samuel op het huidige adres Donkere Gaard 4 zijn eigen woonhuis bouwen. Twee jaar later bemerkte Nicolaas van der Monde dat 'een fraai woonhuis [...] getimmerd werd' en dat de 'hooge muur, die deze straat een nog somberder aanzien gaf, vervangen werd door een ijzeren hek'. Door het open hekwerk waren de kassen en oranjerie zichtbaar, evenals een kleine tuin met exotische kuipplanten en een bloemperk op de voorgrond. Het inkijkje in de tuin vormde niet alleen een verfraaiing van het straatbeeld, maar diende ook als openlucht-etalage voor de firma Van Lunteren.

Ook de derde generatie kende twee broers die als architect en bloemist werkten: Isaäc zou zijn vader en grootvader opvolgen als architect, terwijl zijn jongere broer Henri als boomkweker en bloemist de kwekerij zou leiden. Beide broers genoten veel aanzien in de stad en binnen hun vakgebied. Zo waren zij lid van de Nederlandse Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid. En terwijl Isaäc de Utrechtse afdeling van de Maatschappij ter bevordering der Bouwkunst leidde, zat Henri in het lokale bestuur van het Genootschap Landbouw en Kruidkunde en de vereniging 'Floralia'.

Na het overlijden van Samuel van Lunteren in 1877 bebouwde Isaäc de buitenzijde van Flora's Hof met huizen. Naar zijn ontwerp ontstonden de huidige panden Domplein 22-27 en vervolgens Donkere Gaard 2 en 6. Hiermee verdween Flora's Hof weer uit het zicht. Nadat zijn broer Henri in 1911 stierf, werd de kwekerij verkocht aan Th.J. van Gendt, die het bedrijf tot 1934 zou voortzetten. Hierdoor verdween ook de naam Van Lunteren van de poortdeur in de Zadelstraat.

Publicatie

Het oeuvre van de (tuin)architecten Van Lunteren verdient meer aandacht dan het tot nu toe kreeg. Naast de Zochers waren ook de Van Lunterens belangrijke vertegenwoordigers van de landschapsstijl in Nederland. Ronald Trum en Michiel Plomp, bestuursleden van de Stichting Vrienden van Flora's Hof, hebben een aantal auteurs bij elkaar gebracht om een publicatie voor te bereiden. Het belang van drie generaties Van Lunteren voor de Nederlandse tuingeschiedenis en architectuur moet daarin worden belicht in verschillende rijk geïllustreerde essays.

Literatuur

- G.J. van Andel en W.J.M. van Andel, 'De 19e-eeuwse architect Samuel Adrianus van Lunteren. Biografische gegevens en enkele van zijn neogotische ontwerpen', *Jaarbericht Stichting Utrechtse Kastelen* (1997) p. 9-36.
- V.A.M. van der Burg, *Zeist en het geslacht Huydecooper: bouwers van de 19e eeuwse buitenplaatsen Blikkenburg, De Brink en Wulperhorst* (Zeist 1985).
- W. Hoefakker, R. Van Immerseel, P. Verhoeff en I. Borkent, *Masterplan Huis Doorn*, (Woudenberg 2015) p. 27-29.
- P. Lammertse-Tjalma, 'De Nieuwe Baan met de plaatsen de Oorsprong en het Hoogeland', *Maandblad Oud-Utrecht* 2000-3 p. 69-73.
- P. Lammertse-Tjalma, 'Van Schoonoord tot Flora's Hof', *Maandblad Oud-Utrecht* 2000-2 p. 50-53.
- C.T.J. Louis Rieber, *De Maatschappij Tot Bevordering Der Bouwkunst van 1842 tot 1892* (Amsterdam 1892).
- Oldenburgers Historische Tuinen, *Park Randenbroek: cultuurhistorische inzichten en richtlijnen* (Amsterdam 2010).
- W. Waanders, 'Drie generaties Van Lunteren aan de Servetstraat te Utrecht', *Cascade* 2000-2 p. 5-33.
- W. Waanders, 'De aanleg en het onderhoud van Artis door H. van Lunteren & zoon (1842-1908), *Cascade* 2001-1, p. 6-35.
- W. Waanders, 'Maatschappij tot de aanbouw van het bolwerk Lepelenburg: de plannen van Samuel van Lunteren voor het Lepelenburg in Utrecht 1861 (onuitgevoerd)', *Cascade* 2000-2 p. 6-28.

Groen aan de wand

Ook binnenskamers kan men van de natuur genieten. Dat stond de regenten van het Bartholomeus Gasthuis aan de Lange Smeestraat wellicht voor ogen, toen zij in 1642 de Delftse wandtapijtwever Maximiliaan van der Gucht (1603-1689) de opdracht gaven voor een serie van vier wandtapijten voor de regentenzaal. Hun keuze voor de prestigieuze Van der Gucht, die een internationaal toonaangevend atelier voor wandtapijten leidde, was weloverwogen. Zijn atelier was gespecialiseerd in 'groenwerken', oftewel bosgezichten en landschappen, en juist hier lag de belangstelling van de regenten. In de opdracht verduidelijkten ze hun wensen: 'een bosgagie verciert met bloemen, vogelen en allerhande gedierten met een huysken, lanen ende dorpen.' Van der Gucht kweet zich meesterlijk van zijn taak. Vooral de gebruikte zichtlanen creëren een enorme ruimtelijkheid: de beschouwer waant daadwerkelijk midden in de natuur.

Marion van Oudheusden

FOTO: CHRIS BOOMS, RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED

De tuin achter het huis Payenborg

Tolien Wilmer

< De achtertuin van Payenborg rond 1905. G. JOCHMANN / HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

V De Warendorftuin, 2021. FOTO ARJAN DEN BOER

Bij het huis Payenborg aan de Oudegracht 320, een stadskasteel genoemd naar de familie Paye die er in de 14e en 15e eeuw woonde, hoorde een groot achterterrein dat bijna doorliep tot aan de Lange Nieuwstraat. De verschillende eigenaren die er in de loop van de volgende eeuwen woonden, richtten dit terrein telkens weer anders in. Er werden ook bedrijfspanden gebouwd, onder meer voor de brouwerij Den Aker. In 1887 verrees een gebouw van de papierfabriek en -groothandel Warendorf op het zuidelijke deel van het terrein, achter de huizen Oudegracht 332 en 334, die ook deel uitmaakten van het bedrijf. En in 1909 kocht de Utrechtse universiteit Payenborg om het Tandheelkundig Instituut onder te brengen in het huis en in een grote aanbouw van drie verdiepingen in de tuin.

De oudst bekende foto's, daterend uit het begin van de 20e eeuw, laten zien dat de ruimte direct achter het huis Payenborg als tuin in gebruik was. Deze landschapstuin met slingerpaden en ronde perken zal waarschijnlijk ruim een eeuw eerder zijn aangelegd, gelet op het formaat van de bomen en struiken.
Nadat in 1987 het papierbedrijf Warendorf werd opgeheven, is het fabrieksgebouw gesloopt. Ook de aanbouw achter het huis Payenborg werd weer afgebroken. Een klein gedeelte van de tuin bleef bij het huis, dat in 1992 in particuliere handen kwam. Het overgrote deel van het vrijgekomen terrein werd opnieuw ingericht.
Eind jaren 80 zijn aan de zijde van de Vrouwjuttenstraat elf woningen gebouwd. Aan de andere kant verrees later het appartementencomplex Payenhof en werd de speeltuin De Kleine Dom - nu peutercentrum 't Egeltje - aangelegd. De tussenliggende tuin, een stuk grond dat Warendorf had gekocht voor eventuele uitbreiding van het bedrijf, is in 1990 ingericht als gemeenschappelijk groen met behoud van een aantal bomen. Na het kappen van zieke bomen in 2008 raakte deze tuin echter in verval. Op initiatief van omwonenden is in samenwerking met de gemeente de tuin toen geheel nieuw ingericht naar een ontwerp van studenten van het Wellantcollege in Houten.
Deze binnentuin heeft open delen en grote plantvakken, deels met groenblijvende struiken en met bloeiende planten. Er staan nog steeds enkele bomen van een eerdere tuinaanleg. Het is een moderne uitvoering van een landschapstuin en daarmee een echo van de 19e-eeuwse tuin achter het huis Payenborg. De Warendorftuin, die door omwonenden wordt onderhouden, is openbaar toegankelijk en bereikbaar via de onderdoorgang aan de Vrouwjuttenstraat en bij de Lange Nieuwstraat 87.

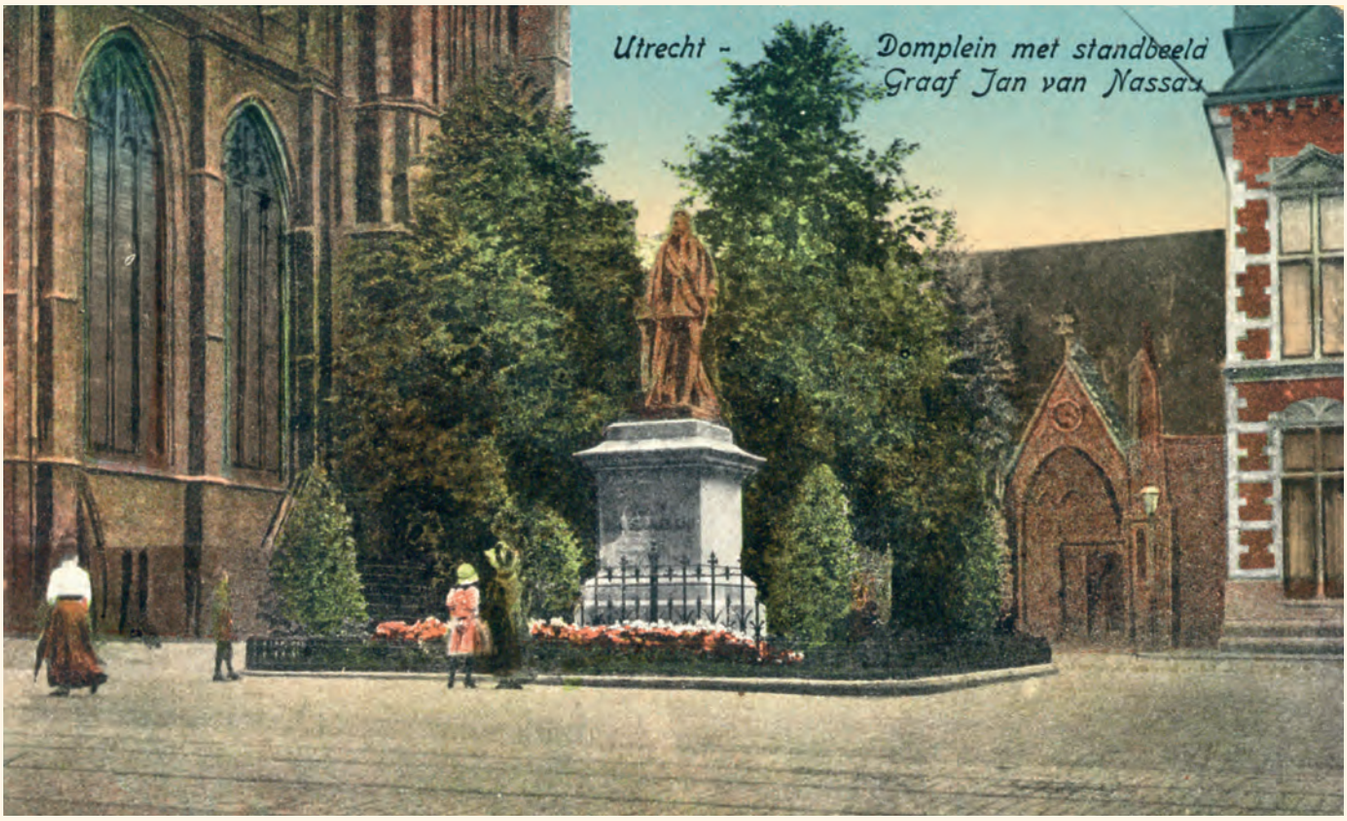

Plantsoenmeester Denier van der Gon zette groen vaak in als sierlijke omlijsting, bijvoorbeeld bij het standbeeld van Jan van Nassau op het Domplein. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Opzichters en plantsoenmeesters

De ontwikkeling van de Utrechtse plantsoenendienst 1854-1954

Particuliere groenontwerpers als Zocher, Springer en Copijn zijn grote namen uit de historie van de landschapsarchitectuur. Minder bekend, maar voor de vorming van het Utrechtse stadslandschap minstens zo belangrijk, waren hun ambtelijke evenknieën. In de loop van de 19e eeuw ontstond een gespecialiseerde Utrechtse plantsoenendienst. De plantsoenmeesters kregen steeds meer een ontwerpende rol. Gemeentelijke ontwerpers als Denier van der Gon en Perk Vlaanderen drukten hun groene stempel op de stad. Actieve recreatie kreeg daarbij een steeds grotere rol.

Sofia Dupon werkt als onderzoeker en adviseur cultuurhistorie voor onder meer de gemeente Utrecht en is mede-auteur van 'Het Amsterdamse Bos: een geschiedenis' (2019).

De eerste aanwijzing voor het bestaan van een Utrechtse plantsoenenambtenaar dateert uit 1854. Toen verscheen namelijk een gedrukte instructie voor een straten-, wegen- en plantsoenenopzichter. Deze gespecialiseerde opzichter had geen ontwerpende functie, maar was verantwoordelijk voor de uitvoerende kant. Hij had de dagelijkse leiding over de werkzaamheden aan straten, wegen en plantsoenen. Hij zag erop toe dat de werklieden de werkzaamheden goed, veilig en 'met vlijt' verrichtten, controleerde de kwaliteit van te gebruiken materialen, berichtte over de staat van straten en waterwegen en zorgde voor onderhoud aan bruggen, bestrating, bomen en de zogenaamde stadswandelingen.

In 1866 overleed opzichter Hoogeweg, die de functie sinds 1857 had vervuld. Men koos er toen voor om het takenpakket van de opzichter op te splitsen. De nieuwe ambtenaar kreeg alleen de wandelplaatsen en plantsoenen onder zijn hoede. Daarnaast verscheen een jaar later een taakomschrijving voor twee onder-opzichters. Deze veranderingen vielen - niet toevallig - samen met de oprichting van de gemeentelijke Dienst der Openbare Werken (1868) onder leiding van stadsarchitect-directeur Cornelis Vermeijs (1828-1889).
Interessant zijn de discussies in de gemeenteraad over de nieuwe aanstellingen, onder meer over het opleidingsniveau van de opzichter. Moest hij een gewone tuinman zijn of 'iemand van meer ontwikkeling'? Moest hij ook plannen en tekeningen kunnen maken? Diende hij in het buitenland te zijn geweest? In 1865 vond raadslid Van Schermbeek van wel. Een toekomstige plantsoenenopzichter moest volgens hem 'alleen de regelen van de ware kennis, van zuivere wetenschap en goeden smaak' toepassen en dus een goede opleiding hebben genoten. In 1868 werd het belang daarvan door meerdere gemeenteraadsleden benadrukt. Zij vonden dat de opzichter ook ontwerptaken op zich moest

kunnen nemen en op de hoogte diende te zijn van de ontwikkelingen in het vakgebied. De vervanger van opzichter Hoogeweg werd uiteindelijk J. van Wildernis. Over zijn achtergrond is verder niets bekend. Of hij, zoals de raadsleden bepleitten, een ontwerpopleiding had genoten of bij een ontwerper in de leer was geweest, is dan ook onbekend.

1893-1922: J.J. Denier van der Gon

De volgende instructie verscheen in 1893 - het jaar waarin J. van Wildernis met pensioen ging en Jan Jacob Denier van der Gon (1856-1933) werd aangesteld. In lijn met de discussies uit 1865 en 1868 was de verantwoordelijkheid van de plantsoenenopzichter inderdaad uitgebreid. Waar de instructie uit 1854 alleen sprak over toezicht op gebruik en onderhoud, moest de opzichter in 1893 ook plantsoenen aanleggen en veranderingen coördineren. Dat de gemeente de ontwerpcapaciteiten van de plantsoenenopzichter belangrijk vond, blijkt echter vooral uit de keuze voor J.J. Denier van der Gon: geen tuinman, maar een 37-jarige tuinarchitect uit Heesch, Noord-Brabant. Denier van der Gon bleef aan tot zijn pensioen in 1922. Hoewel hij was aangenomen als plantsoenenopzichter, werd hij op dat moment vrijwel altijd aangesproken met plantsoenmeester.

De Utrechtse plantsoenenopzichter ontwikkelde zich in de laatste decennia van de 19e eeuw dus steeds meer tot een ontwerper. Dat maakt het interessant om na te gaan welke visie hij had op het stadsgroen. Voor Denier van der Gon, zo blijkt uit zijn jaarverslagen, was het aanzien en de versiering van de stad een hoofdzaak. Hij zorgde dat de parken keurig werden bijgehouden, dat lelijke plekken letterlijk achter groen verdwenen en dat straten en gebouwen tijdens feestelijke gelegenheden met bloemen en planten werden gedecoreerd. Hij sprak over de stad in termen van verfraaien en versieren: met klimop of 'wilde wijngaard' (wingerd) zou de 'verfraaiing van de Oudegracht bevorderd [...] kunnen worden', 'onaanzienlijke gebouwtjes' zouden er beter uitzien als hun muren door groen waren bedekt en de trammasten aan de Burgemeester Reigerstraat zouden met bloembakken en slingers van klimop minder 'ontsierend' zijn.

Klimop, zo blijkt uit de verslagen, was een vast onderdeel van het ontwerpvocabulaire van Denier van der Gon. Eeuwenoude kapelmuur of in onbruik geraakt hoekje: de plantsoenmeester verborg ze graag achter klimplanten. De stadsmuur bij bastion Zonnenburg verdween erachter, evenals de muren van de werfkelders en de blinde muur tussen Domkerk en Academiegebouw. Het romantische parkbeeld van overwoekerde ruïnes en begroeide follies verspreidde zich onder leiding van Denier van der Gon door de gehele stad. En de illusie dat zich achter de klimop wellicht een mysterieus middeleeuws verdedigingswerk bevond, in plaats van een lelijk brandspuitgebouwtje, droeg natuurlijk bij aan de gewenste romantische sfeer.

Het stadsgroen was in de tijd van Denier van der Gon in eerste instantie siergroen: bedoeld om naar te kijken en om de stad een mooie aanblik te geven. De regels sloten daarop aan. Voetballen, van het pad afwijken of iets plukken was verboden en de parkwachter hield streng toezicht. In de loop van de jaren 20 werden deze regels echter soepeler en kregen actieve ontspanning en natuurstudie een grotere rol in het stadsgroen, in navolging van de volksparken in Engeland en Duitsland.

Denier van der Gon was prima op de hoogte van de ontwikkelingen op dit gebied, zo blijkt uit het verslag van zijn studiereis langs Duitse steden in de zomer van 1913. Aanleiding was een bezoek aan het congres van het Gesellschaft der Gartenkünst in Breslau. In het verslag bespreekt hij de volksparken van de bezochte steden, vertelt over het congres en deelt tot slot zijn ideeën over volksparkvernieuwingen in Utrecht. Immers, de oude parken 'kunnen de inwoners wel ontspanning bezorgen en opfrischen maar bieden geen gelegenheid om door inspannende beweging van alle organen, het geheele lichaam te versterken'.

Bij deze nieuwe parken hoorden uitgestrekte grasvelden waarop allerlei sporten en spelen konden plaatsvinden. Er moest ook mooie beplanting zijn, om 'aan de schoonheidszin van den bezoeker voldoening [te] schenken'. De uitdaging was kortom om sport en spel in te passen in een natuurlijk landschap. Op die manier zou het park voldoen 'aan een algemeen verlangen, waarbij eenerzijds de beoefening van de sport zeer bevorderd wordt en anderzijds degenen die van het echte buiten zijn houden, die voor een wijle bevrijd willen zijn van de druk van het ingespannen stadsleven, de gelegenheid daartoe geboden wordt'. Het inpassen van sport- en spelvoorzieningen zou een belangrijke opgave worden, niet alleen voor Denier van der Gon - die in de jaren na zijn studiereis rapporteerde over zandspeelplekken in de stad, speelplaatsjes in het Oranjepark en plannen voor een openluchttheater op het Lucasbolwerk - maar ook voor zijn opvolgers.

1922-1926: S.G.A. Doorenbos

De periode dat Simon Godfried Albert Doorenbos (1891-1980) in dienst was in Utrecht was eigenlijk te kort om een erfenis achter te laten. De gemeente had waarschijnlijk

< De plantsoenmeester liet rond 1919 de werfmuur van het huis Keyserrijk (nu onderdeel Stadhuis) beplanten met klimop om andere werfeigenaren aan te moedigen hetzelfde te doen. L.M. DE RIJK / HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

∠ Een van Denier van der Gons belangrijkste ontwerpen is het Rosarium uit 1913, het eerste in Nederland. FOTO BART VAN LEEUWEN

< Het laatste ontwerp van Denier van der Gon was in 1921 Park Oog in Al. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

V Derde Algemene Begraafplaats Tolsteeg, aangelegd tussen 1931 en 1933. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

gehoopt om deze 31-jarige tuinarchitect uit Groenekan voor decennia aan zich te binden, maar Doorenbos ruilde Utrecht na vier jaar in voor een functie als gemeentelijke tuinarchitect in Rotterdam. Al een half jaar later kreeg hij een functie aangeboden als hoofd van de plantsoenendienst in Den Haag, waar hij uiteindelijk het grootste deel van zijn loopbaan zou doorbrengen. Zijn kennis en kunde als kweker vormden Doorenbos' handelsmerk. Uiteindelijk verwierf hij bekendheid als dendroloog (boomkundige), met als meest gevierde prestatie de kweek van een tegen iepziekte resistente iep (Ulmus pumila 'Den Haag') in 1936. Doorenbos bleef te kort in Utrecht om veel sporen achter te laten, maar zijn vertrek had wel degelijk invloed. Tijdens de behandeling van de begroting 1926 stelden twee gemeenteraadsleden namelijk voor om de plantsoenendienst te verzelfstandigen en voortaan onder Algemene Zaken te laten vallen in plaats van onder Gemeentewerken. Zij meenden wellicht dat Doorenbos was vertrokken omdat hij meer zelfstandigheid wilde. Doorenbos zelf adviseerde echter om de plantsoenendienst gewoon onder Gemeentewerken te houden. Conform dat advies wees de gemeenteraad het voorstel van de raadsleden af, maar verhoogde wel het salaris van de plantsoenmeester. Voortaan was die geen opzichter meer maar gemeentelijk tuinarchitect - een nieuwe functie met een jaarsalaris tussen de ƒ 4.000 en de ƒ 5.600. Men overwoog ook om de tuinarchitect in de toekomst wat betreft salaris en positie gelijk te stellen met de gemeentearchitect, destijds Johannes Izak Planjer (1891-1966). Zover kwam het niet, maar het vertrek van Doorenbos had duidelijk gemaakt dat goede tuinarchitecten gewild waren en dat de stad een tandje bij moest zetten om een nieuwe 'bijzonder ontwikkelde en geschoolde' kracht te vinden.

1926-1953: K. Perk Vlaanderen

Een tuinarchitect die zeker ontwikkeld en geschoold was, vond de gemeente in de 38-jarige Krijn Perk Vlaanderen (1888-1965), die - in tegenstelling tot Doorenbos - tot aan zijn pensioen in 1953 zou blijven. Over de achtergrond van Perk Vlaanderen is verrassend weinig bekend. Hij heeft waarschijnlijk een opleiding aan een tuinbouwschool gevolgd, die in Boskoop of Linnaeus in Amsterdam. Vervolgens vestigde hij zich met een eigen boom- en rozenkwekerij in 's-Graveland bij Hilversum, waar hij tussen 1913 en 1915 adverteerde als tuinarchitect in 'style XXe eeuw'. Daarna was hij werkzaam in Naarden bij D.F. Tersteeg (1876-1942), een van de meest vernieuwende Nederlandse tuinarchitecten uit de eerste helft van de 20e eeuw, bekend om zijn ontwerpen in de zogenaamde nieuwe architectonische stijl. Perk Vlaanderen doelde met zijn 'style XXe eeuw' hoogstwaarschijnlijk op deze nieuwe architectonische manier van tuinontwerpen, die hij vervolgens meenam naar Utrecht.

Met Perk Vlaanderen koos de gemeente dus voor een tuinarchitect die zich specifiek profileerde als modern. Zijn voorkeur voor strakke lijnen, assenstelsels, bouwkundige elementen en het aansluiten bij de bebouwing blijkt bijvoorbeeld uit zijn ontwerpen voor het Majellapark (circa 1935), de Derde Algemene Begraafplaats Tolsteeg (1931-1933) en de uitbreiding van het Julianapark (1935). Verder bleek Perk Vlaanderen echter een flexibele en veelzijdige ontwerper die zich bewust was van de context waarin hij opereerde. Zo kreeg het uitgebreide Julianapark een ovale speelweide, waarmee hij refereerde aan het andere Utrechtse stadspark van de firma Copijn, het Wilhelminapark.
De Vechtoevers bij Zuilen daarentegen kregen een landschappelijke aanleg, passend bij de meanderende oevers van de oude rivier. En in een van zijn laatste projecten, het ontwerp voor het Noordse Park in Pijlsweerd (1949-1954), sloot Perk Vlaanderen aan bij de strakke, programmatische ontwerptendens uit de wederopbouwperiode.
Krijn Perk Vlaanderen was plantsoenmeester in een turbulente tijd. Al vanaf zijn aanstelling kreeg hij te maken met bezuinigingen en uiteindelijk met de grote crisis van de jaren 30. 'De tijden zijn er niet naar nieuwe gedachten uit te werken', aldus Perk Vlaanderen in 1938. Het personeelsbestand werd ingekrompen en bloembollen werden vanwege de bezuinigingen niet meer geplant. Er was maar net genoeg personeel voor het onderhoud. Wel was er de werkverschaffing; de uitbreiding van het Julianapark werd voor een groot deel door werklozen uitgevoerd. Enkele jaren later volgde de Tweede Wereldoorlog. De oorlogsschade bleef in Utrecht relatief beperkt, maar juist de plantsoenen hadden zwaar te lijden.
De bezetter bouwde bunkers en verdedigingsstellingen in parken en in de Hongerwinter van 1944-45 verdwenen bomen, vogels en eieren. Perk Vlaanderen was in 1942 ontslagen, maar kreeg zijn functie na de bevrijding terug. Groenherstel had na de oorlog echter niet de eerste prioriteit, waardoor er voor de nieuwe lichting plantsoenontwerpers die in 1954 zou aantreden, veel werk te doen was.
Perk Vlaanderen was goed op de hoogte was van de ontwikkelingen rond actieve recreatie in parken, zo blijkt bijvoorbeeld uit 'de kwestie van het gras in het Wilhelminapark'. Die draaide om voetballen. Want hoewel dat in de plantsoenen officieel verboden was, gebeurde het toch - met kale plekken in het gazon tot gevolg. Er gingen stemmen op om strenger toezicht te houden, maar Perk Vlaanderen dacht daar in 1935 anders over:

Wij leven in de eeuw van het kind. Utrecht is op het gebied van parken en vooral practische, doelhebbende parken goed voorzien. Nóg worden er jaarlijks nieuwe parken aangelegd. Dezen zijn niet zoo zeer bestemd "om naar te kijken" als wel "om in te leven". De menschen en vooral de jeugd moeten er iets kunnen doen, zonder dat hun genoegen te veel bedorven wordt door te scherpe bewaking. [...] De parken moeten een practische waarde voor het menschdom krijgen, ze moeten niet alleen bestaan uit mooi aangelegde plantsoentjes en gazonnetjes, ze moeten de stadsmenschen schadeloos stellen voor de natuur die ze moeten missen.

Volgens Perk Vlaanderen waren de plantsoenen dus in eerste instantie bedoeld om in te leven. Ze moesten bijdragen aan het emotionele welzijn van de stadsmens - jong of oud - en de vrijheid van de gebruikers zo min mogelijk beperken. Dit was de plantsoenmeester op zijn modernst. Niet zozeer wat betreft stijl - als in 'style XXe eeuw' - maar in het moderne idee dat het park moest bijdragen aan de ontplooiing van de gebruikers door ruimte te bieden aan actieve recreatie, zoals voetbal. Het stadsgroen als gebruiksgroen - het is een visie die zijn opvolgers Galjaard en Van Alff uitgebreid in praktijk zouden brengen.

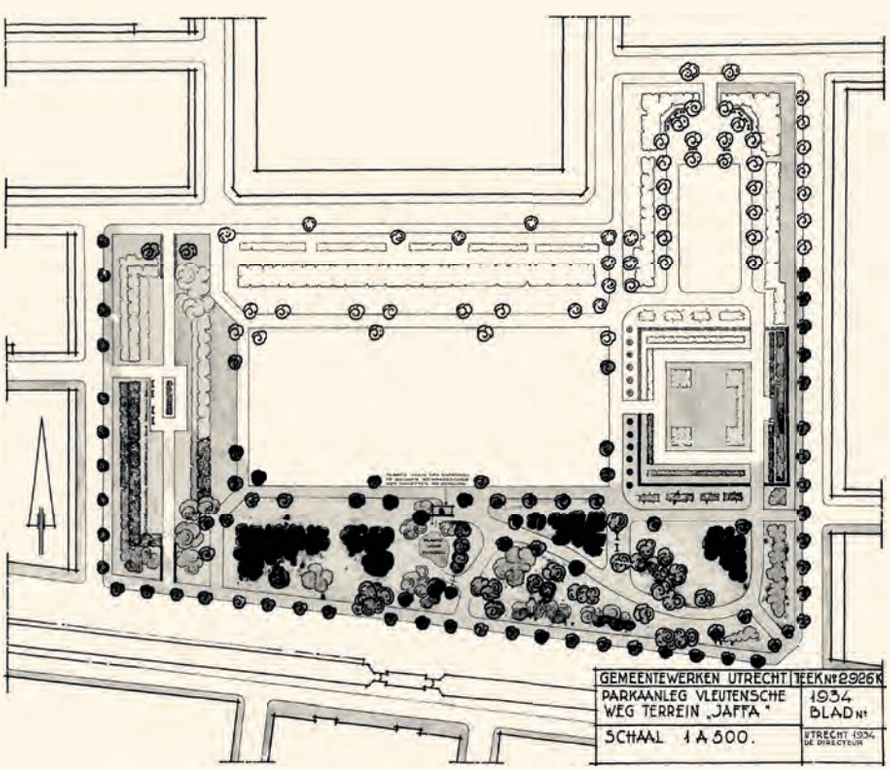

< In het Majellapark staan nog altijd enkele bomen van de buitenplaats Jaffa. FOTO ARJAN DEN BOER

> Ontwerp voor het Majellapark op het Jaffa-terrein door Perk Vlaanderen uit 1934. HET UTRECHTS ARCHIEF, TEKENINGENARCHIEF ROVU

> Het Noordse Park in Pijlsweerd ontwierp Perk Vlaanderen in 1949 samen met de tuinarchitecte Anette Brandes. HET UTRECHTS ARCHIEF, TEKENINGENARCHIEF ROVU

> Aanleg door werklozen van de uitbreiding van het Julianapark, 1936. JOCHMANN DISCO / HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

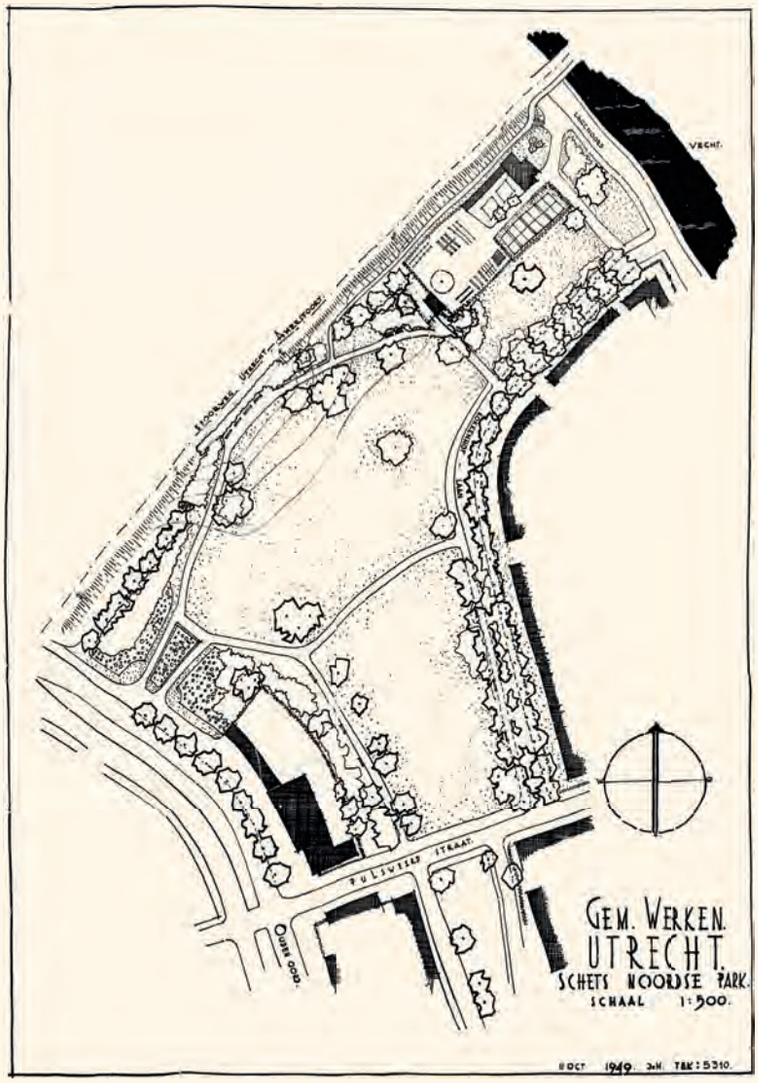

Bronnen en literatuur

- Dit artikel is gebaseerd op de masterscriptie van de auteur: Sofia Dupon, *Het groen tussen de stenen. De Utrechtse plantsoendienst 1854-1968* (Universiteit Utrecht 2019).
- HUA archief 1007-1 Gemeentebestuur van Utrecht 1813-1969, deel 1, 1964: Opzichter van de wandelplaatsen en plantsoenen, 1868.
- HUA archief 1007-3 Gemeentebestuur van Utrecht 1813-1969, deel 3, 21053: Rapporten en verslagen, jaarlijks opgesteld door de dienst Gemeentewerken, over de werkzaamheden in plantsoenen en wandelplaatsen, 1910-1949.
- N.P.J. Kien en H.G. Römer, *Reglement voor den Opzigter, belast met het toezigt over de straten, wegen, wandelplaatsen, plantsoenen en wateren der stad Utrecht* (Utrecht 1854).
- B. Reiger en W.H. de Watteville, *Instructie voor den Opzichter van de Plantsoenen der gemeente Utrecht* (Utrecht 1893).
- 'Gemeentezaken. Plantsoenendienst', *Utrechtsch Nieuwsblad* 18 mei 1926; 'Gemeenteraad. Vergadering van heden', *UN* 4 juni 1926; 'De vacature van directeur der gemeente-plantsoenen te 's-Gravenhage', *UN* 19 november 1926; 'Park, jeugd, vrijheid', *UN* 16 juli 1935; 'Plantsoenendienst voorbereid op de lente', *UN* 25 februari 1938.

De tuin van Maliebaan 55

Tolien Wilmer

< De tuin van Maliebaan 55 in 1905.
HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Aan het begin van de 20e eeuw is er op de hoek van de Maliebaan en de Baanstraat (nu Burgemeester Reigerstraat) een tuin aangelegd van een ongekende allure. Deze achtertuin van het huis Maliebaan 55 was onderdeel van een 'Gesamtkunstwerk' waarin huis, interieur, meubels en tuin als een geheel en in één stijl waren ontworpen. De architect van dit ensemble, Eduard Cuypers (1859-1927), bracht zijn ideeën over de eenheid in zijn ontwerpen naar buiten in het tijdschrift *Het Huis Oud en Nieuw*, dat in 1903 voor het eerst verscheen. In de afleveringen III en IV uit 1905 en 1906 kwam Maliebaan 55, ruim geïllustreerd, aan bod.

De opdracht voor de bouw van dit huis kwam van mevrouw A.J. van Boekhoven-Leydenroth, de weduwe van de drukker Jacobus van Boekhoven die in 1844 aan de Begijnhof 5 zijn drukkerij was begonnen. Nadat zij in 1905 het perceel Maliebaan 55 had gekocht, liet ze het bestaande huis afbreken en gaf zij opdracht aan Eduard Cuypers om op die plaats een stadsvilla te ontwerpen. Het werd een bijzonder ensemble. Alle details werden door Cuypers bepaald en de te fabriceren onderdelen werden door hem aan gespecialiseerde bedrijven uitbesteed.

Ook de tuinaanleg is onder leiding van Cuypers tot stand gekomen. De tuin was een voortzetting van het huis. Opvallend waren de enorme treillages (latwerkdecoraties) tegen de blinde zijmuren van belendende huizen. De opzet was een tuin met langgerekte perken evenwijdig aan de Baanstraat, waarvan het middelste eindigde bij een prieel tegen de zijmuur van het eerste huis aan die straat. De tuin was aan de straatkant afgesloten met een ijzeren hek tussen stenen hekpalen. Aan de andere zijde, tegen de erfscheiding met het buurhuis aan de Maliebaan, was over de volle lengte een loofgang van latwerk gebouwd, aan beide einden bekroond door een open koepel. Deze loofgang is begroeid geweest met rozenstruiken, die op de beschikbare foto's uit 1905 nog nauwelijks hoogte hadden. Aan beide zijden van het middelste grasperk stond een rij slanke coniferen in opengewerkte tuinvazen. Die waren onderling door een guirlande van levend groen verbonden, zo lijkt het. In het midden stond een zonnewijzer.
Zes jaar nadat mevrouw Van Boekhoven haar intrek had genomen in haar nieuwe huis werd de Baanstraat verbreed tot de huidige Burgemeester Reigerstraat. Het hek aan de straatkant moest verdwijnen en huis en tuin kwamen direct aan de straat. Na haar overlijden in 1917 werd de tuin niet langer in deze arbeidsintensieve vorm onderhouden. Later zijn er twee winkelwoonhuizen gebouwd. Het huis zelf is tegenwoordig in gebruik als kantoor.

V Maliebaan 55 en de tegenwoordige bebouwing aan de Burgemeester Reigerstraat 2-4.
FOTO ARJAN DEN BOER

Speelvijver en ligweide Park Overvecht-Zuid, 1971. JOHAN VAN ALFF / HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

De groene erfenis van Johan van Alff en Bram Galjaard

'We kunnen Utrecht gelukkig prijzen', schreef het vakblad *De Boomkwekerij* in 1954. Het doelde op de komst van Johan Paulus van Allf (1914-1997) en Bram Galjaard (1924) als nieuwe directie van de Utrechtse plantsoenendienst. Zij werden verantwoordelijk voor het beheer van het bestaande groen én voor de groenaanleg in de nieuwe wijken. Het stadsgroen groeide tot 1970 met bijna 350 hectare aan parken en plantsoenen en zo'n 300 hectare aan speelplaatsen en speelweides. Tot op de dag van vandaag vormen hun groenontwerpen de dagelijkse leefomgeving van veel Utrechters.

Bettina van Santen is adviseur architectuur en stedenbouw bij Erfgoed van de gemeente Utrecht en mede-auteur van 'Utrecht bouwt 1945-1975' (2019).

In 1953 ging plantsoenmeester Krijn Perk Vlaanderen met pensioen. Een nieuw tijdperk was aangebroken en niet alleen voor de plantsoenendienst. De gemeentegrenswijziging van 1954 maakte de weg vrij voor een enorme groeispurt. Er verrezen nieuwe wijken als Tolsteeg-Hoograven, Kanaleneiland, Tuindorp-Oost en Overvecht. De verantwoordelijke gemeentelijke diensten stonden voor een grote opgave en juist in die jaren vond er bij meerdere diensten een wisseling van de wacht plaats. Met de stedenbouwkundige Stinus van der Stad (in dienst gekomen in 1950) en later Constant Hanekroot ging de plantsoenendienst een vanzelfsprekende samenwerking aan, elk met een eigen rol. Die goede samenwerking was te danken aan een grote eensgezindheid over hoe de nieuwe wijken er uit zouden moeten zien.

Wijkgedachte

De zogenaamde wijkgedachte vormde het uitgangspunt voor de opzet van nieuwe woonwijken. Ze moesten zo ontworpen worden dat mensen zouden samenwonen in herkenbare buurten met de benodigde voorzieningen op de juiste afstand. Met het gezin als middelpunt kreeg alles zijn plek in de buurt, de wijk en de stad. Juist voor het groen was een belangrijke rol weggelegd. 'Het groen vormt de binding, die het geheel tot een eenheid maakt. Daarom moeten "groenman" en stedenbouwer samenwerken, wil een goed en harmonisch geheel ontstaan', aldus J.T.P. Bijlhouwer, de eerste hoogleraar landschapsarchitectuur in Wageningen. En dat was precies wat in Utrecht in die jaren gebeurde. De stedenbouwkundigen bepaalden hoe de nieuwe wijken er uit kwamen te zien, inclusief de openbare en groene ruimten. Maar die laatste gaven zij slechts schetsmatig aan en konden door Van Alff en Galjaard naar eigen inzicht ingevuld worden.
Van Alff nam als hoofd van de plantsoenendienst, een functie die hij eerder in Den Haag vervulde, vooral de bestuurlijke en financiële taken op zich. Galjaard hield zich als gemeentelijk tuinarchitect bezig met de ontwerpen en was hoofd van de tekenkamer. Beiden publiceerden veel in vaktijdschriften. Van Alff fotografeerde ook regelmatig de nieuwe parken en speelplekken.
De taak die Van Alff en Galjaard op zich namen, ging veel verder dan het ontwerpen van parken en het groen tussen de bebouwing. In de wijkgedachte had het groen een sociale functie als essentieel onderdeel van de dagelijkse leefomgeving. Bewoners moesten er kunnen ontspannen, recreëren en in contact komen met de natuur. Galjaard meende dat het groen juist ook

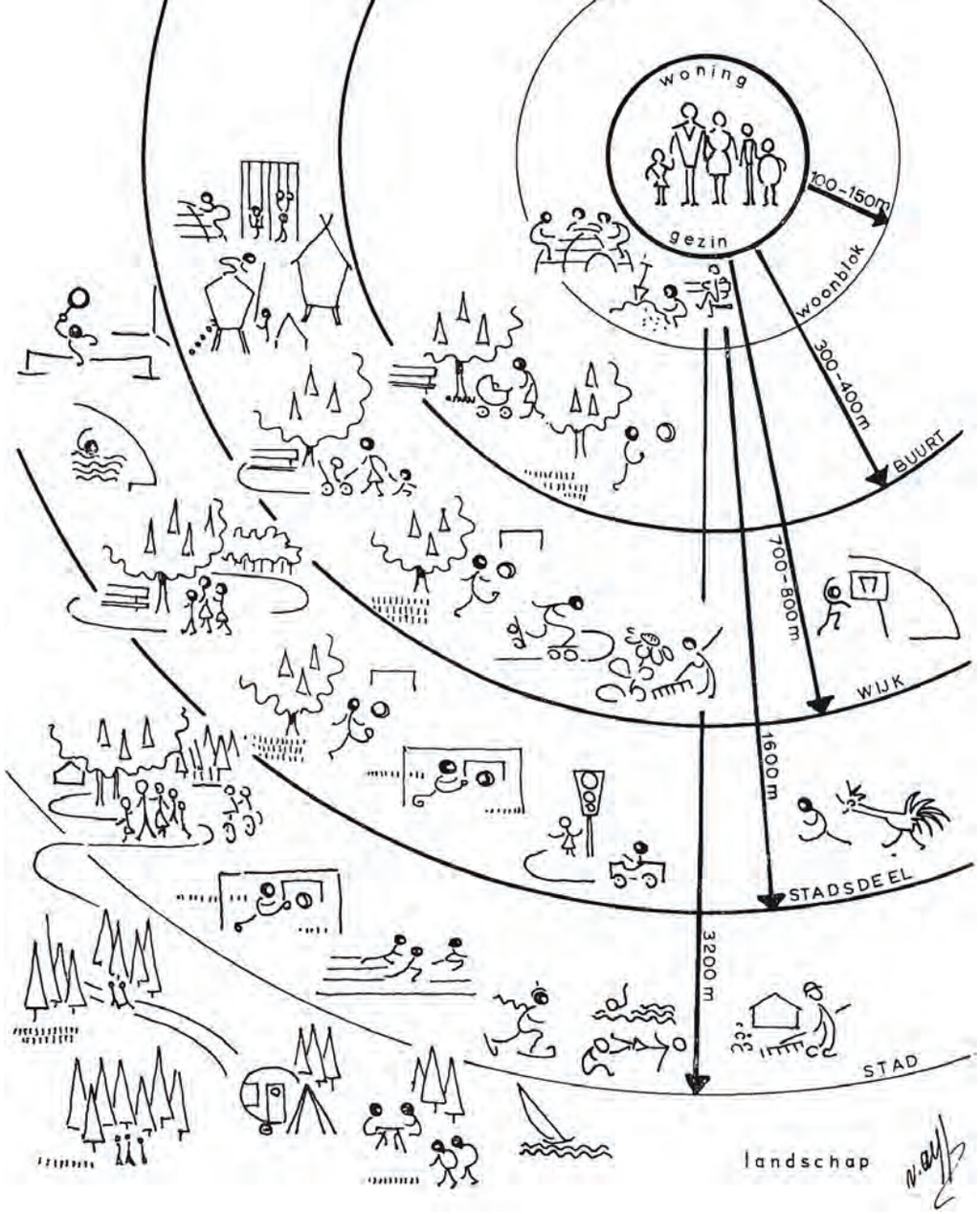

onmisbaar was voor kwetsbare groepen in de samenleving. Mensen die niet zo makkelijk de stad uit konden en aangewezen waren op de directe omgeving, zoals moeders met kleine kinderen, bejaarden en invaliden.
Van Allf ontwikkelde een kwantitatief schema waarmee precies berekend kon worden hoeveel groen en bijbehorende voorzieningen er per buurt, wijk en stadsdeel nodig waren. Ook speelplekken voor kinderen en jongeren waren daarin belangrijk en het ontwerp daarvan nam Van Alff graag op zich. Er zouden meer dan 228 nieuwe speelplaatsen gerealiseerd worden, elk afgestemd op de wijk en de locatie. Er was geen sprake van een standaardontwerp dat overal werd toegepast.

Nieuw-Hoograven

De eerste wijk waarin Van Alff en Galjaard hun ideeën in de praktijk konden brengen, was Nieuw-Hoograven. Net in dienst getreden, kregen zij direct de opdracht om een groensysteem voor deze hele wijk te ontwerpen. Nieuw-Hoograven was de wijk waarin de stedenbouwkundige Van der Stad voor het eerst het principe van de 'stempel' toepaste. Dit was een herhaalbare compositie van woningen in hoog- en laagbouw die gespiegeld een samenhangend buurtje opleverde: 'celvormige buurteenheid' noemde Van der Stad het. In en tussen de woonblokken kwamen collectief groen en speelstraten. Bij deze opzet hoorde een groenontwerp dat zowel op buurtniveau moest functioneren als voor de samenhang van de gehele wijk moest zorgen. Ook kwamen er vier parken: Tolsteegplantsoen, Ridderplantsoen, Camminghaplantsoen en Kastelenplantsoen.
De ontwerpers mochten alles bepalen, van de plantensoorten in de bloemenborders bij de winkelcentra tot het uiterlijk van de singel die door de hele wijk liep. In Hoograven kon van Alff zijn recreatieschema voor het eerst toepassen. Op alle schaalniveaus werden er recreatieve voorzieningen aangelegd, van zandbakken tot schooltuinen. Het duo hechtte ook veel waarde aan onderscheid op buurt- en wijkniveau. Zo kreeg elke stempel een eigen aankleding van de binnentuinen, pleintjes en speelplaatsen. Ook de schoolpleinen en het groen rond bejaardentehuizen werden afgestemd op de doelgroep. Buurtparken moesten weer een iets andere functie krijgen als groene verbinding tussen verschillende wooneenheden. Hier kwamen wandelroutes met rustplekken en speelruimte voor grotere kinderen. En tenslotte was er de singel die door heel Nieuw-Hoograven slingerde, vormgegeven als één langgerekt park met een afwisseling van grasvelden en bomenrijen, speelweides en bloemperken. Vlak bij de bebouwing waren er mooie rustplekken aan het water.

< Schema met buurt- en wijkvoorzieningen door Johan van Alff. UIT: 'DE TIMMERWERF' 21, 1968

Johan van Allf in 1973. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

> Van Alff maakte zelf honderden kleurendia's van het Utrechtse groen, zoals de bloembakken bij winkelcentrum 't Goylaan, 1959. JOHAN VAN ALFF / HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

De Linschotensingel in Hoograven, circa 1965. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Park Transwijk, terras bij de grote vijver, circa 1965. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Ruimtekunst

Uitgangspunt voor het groenontwerp vormde in eerste instantie het programma: voor wie was het bedoeld en hoe zou het gebruikt gaan worden. Maar er lag ook een uitgesproken ontwerpopvatting ten grondslag aan de ontwerpen van Galjaard en Van Alff. Vooral ruimtelijkheid vonden zij belangrijk, evenals een vormgeving waaruit het beoogde gebruik voor iedereen duidelijk werd: 'dit is een speelplek voor de allerkleinsten' of 'hier kan men rustig wandelen'. Dat bereikten zij bijvoorbeeld door de groepering van de beplanting, de aanleg van gazons of het al dan niet aanbrengen van verharding. Het was veeleer 'ruimtekunst' dan 'tuinkunst'.
Galjaard zelf schreef dat een goed ontwerp moest voldoen aan de volgende voorwaarden: duidelijkheid, eerlijkheid ('niets verdoezelen') en rangorde. Deze rationele en modernistisch benadering paste uitstekend bij de stedenbouwkundige opvattingen van die tijd. Tegelijk veroorloofden zowel Galjaard als Van Alff zichzelf de vrijheid om eigenzinnige toevoegingen te doen, romantische gebaren zoals een monumentale heuvel, eiland of rozentuin. Mits deze maar pasten bij de functie van een bepaald (groen)gebied. De modernistische uitgangspunten betekenden ook niet dat er geen rijkdom was aan planten en kleuren. Zo werden in Kanaleneiland verschillende soorten rozen toegepast. Uit berekeningen bleek dat er per bewoner van die wijk 8,3 m² beschikbaar was aan sierheesters en botanische rozen, 0,84 m² struikrozen, 0,15 m² vaste planten, 0,04 m² een- en tweejarige planten, 18,6 m² gras, 5,2 m² bosplantsoen en 0,4 stuks bomen.

Park Transwijk

Exemplarisch voor de ontwerpopvattingen van Van Allf en Galjaard werd Park Transwijk in Kanaleneiland. Hier brachten zij voor het eerst alle recreatieve voorzieningen voor een geheel nieuwe wijk samen in één groot park. Ook het groen- en speelarme Rivierenwijk moest hiervan meeprofiteren. Er kwamen meerdere speeltuinen,

een huttendorp, een bouwspeeltuin, een verkeerstuin, schoolwerktuinen, een feestweide, meerdere speelvijvers, een grote vijver met terrassen, een rosarium, een openluchttheater, een dierenweide en tennisvelden. In 1956 schreef Van Alff:

Park Transwijk is gemaakt voor jong en oud; voor de hollers, de liggers, de zitters, de ballers, de trappers, de verkeersbordenlezers, de kleine en grote tuiniers, de dierenvoeders en de dierenstrelers, de huttenbouwers, de watertrappers, de ruikers, de wandelaars, de fietsers en de oubazen.

Getrouw aan hun ontwerpprincipes legden Van Allf en Galjaard de diverse recreatievoorzieningen als puzzelstukjes op hun plek, elk zorgvuldig van elkaar gescheiden door paden, groenzomen, lage heestervakken, bomenlanen of een combinatie daarvan. De kern van het park werd gevormd door een grote speelweide met heuvel en de daarnaast gelegen vijver. Die heuvel was een van die eigenzinnige toevoegingen, voortgekomen uit de wens van een andere gemeentelijke afdeling om een reinwaterkelder van 50 × 50 × 6 meter onder te brengen. Volgens eigen zeggen reageerde Van Alff eerst met een krachtterm, maar vervolgens paste Galjaard de kelder in als een heuvel. Zo werd het een waterberging, uitzichtpunt, sledehelling en openluchttheater in één. Park Transwijk met zijn rijke beplanting, mooie bruggen (hoog genoeg om onder door te schaatsen), terrassen aan het water en bijzondere bestrating mag tot de hoogtepunten van hun oeuvre gerekend worden.

Toegankelijk groen

Park Transwijk was het eerste park in Utrecht met een zeer diverse recreatieve functie, maar lag wel tussen grote wegen in. In de beginjaren was het verkeer nog niet zo druk, maar later vormden de wegen een barrière voor bewoners om naar het park te komen. Terwijl juist de toegankelijkheid van parken een belangrijk naoorlogs principe was. Al voor de oorlog was er kritiek op parken zoals het Wilhelminapark, waar de (luxe) bebouwing een aaneengesloten wand om het groen vormde. Eén straat verder zag men het park al niet meer. Waarom zouden alleen welgestelden mogen uitkijken op een park?
In de naoorlogse wijken kreeg het groen een belangrijke sociale functie, bedoeld voor álle bewoners. In de volgende serie parken, in Overvecht, was de toegankelijkheid vanuit de woonbuurten het uitgangspunt. Bij Park de Watertoren in Overvecht-Zuid zou er toch nog een weg doorheen komen, waardoor er eigenlijk twee parken ontstonden, elk met een eigen recreatief programma. Maar Park de Gagel in Overvecht-Noord lag centraal tussen drie grote woonbuurten en had brede uitlopers als

verbinding met het omringende landschap (Klopvaart en Gageldijk). Zo was er vanuit elke woonbuurt toegang en de wandelroutes in het park werden bewust ontworpen als een verlengstuk van de looproutes door de wijk.

Lossere stijl

Midden jaren 60 werkte de plantsoenendienst samen met de stedenbouwkundigen Wim Wissing en Constant Hanekroot aan Overvecht. Bram Galjaard vertrok in die tijd naar Amstelveen en zijn plek werd ingenomen door Daan H. Werner. Waarschijnlijk was het vooral Van Allf die nu de ontwerpen voor zijn rekening nam. Dat in deze periode een wat lossere ontwerpstijl zijn intrede deed, werd zichtbaar in Park de Watertoren. Enerzijds was er nog sprake van de tot dan toe gebruikelijk strakke invulling, maar bij de aanleg van de kinderboerderij werd ook gebruik gemaakt van nog aanwezige landschapselementen van het voormalige veenweidegebied. Het volgende park in Overvecht-Noord, Park de Gagel, kreeg een bijna 'Engels' landschappelijk karakter met vloeiende lijnen, veel reliëf en meer besloten ruimtes. Opnieuw vormde het recreatieve programma een belangrijk uitgangspunt. De grotere functies kregen een plek in het centrale deel: drie kleine speelplaatsen, twee speelweides en een speelhelling, een bouwspeeltuin, een siertuin met rosarium, kinderboerderij, twee volières en dam-, schaak- en kaarthoeken. In de uitlopers, op loopafstand van de woningen, kwamen speelplekken en spetterbadjes voor de kleintjes. Naast de voorzieningen werd ook een landschappelijk deel gemaakt, waarbij de zeven meter hoge heuvel, gemaakt met het puin van het Jaarbeursgebouw, een letterlijk hoogtepunt vormde. Dat de ontwerpstijl speelser was geworden, bleek ook uit de pergola's en

< De Educatieve Verkeerstuin in Park Transwijk, zoals deze er in 1993 nog uitzag. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

∠ Bouwspeelplaats aan de Van Bijnkershoeklaan, Kanaleneiland, 1966. JOHAN VAN ALFF / HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

∧ Rozentuin Park de Gagel met honingraatvormige bakken van bielzen, 1975. JOHAN VAN ALFF / HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

∨ Maquette van de dierenverblijven van kinderboerderij Gagelsteede, 1973. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Pierenbadje in Overvecht-Zuid is nog altijd in gebruik, 2018.
FOTO BETTINA VAN SANTEN

de honingraatvorm van zowel de siertuin als de paviljoens van dierenweide Gagelsteede. De kenmerkende vormgeving van de kinderboerderij maakte duidelijk dat de jaren zeventig waren aangebroken, met hun nadruk op de menselijke maat.

Klimmen en klauteren

Het aantal speelplaatsen in Utrecht steeg tussen 1954 en 1971 van circa 10 naar 238. In Amsterdam was het Aldo van Eyck die in de jaren 50 een serie speelplekken ontwierp en verantwoordelijk was voor de karakteristieke stapstenen, iglo's en duikelrekjes die ook in Utrecht een plek kregen. Van Allf en Galjaard voegden er echter eigen varianten aan toe en verrijkten alle wijken met nieuwe spetterbadjes, speelvijvers, zandbakken en een grote variatie aan klim- en klautertoestellen. De Utrechtse bouwspeeltuinen konden op nationale aandacht rekenen en werden geprezen in landelijke tijdschriften. In Park Transwijk konden kinderen een eigen hut bouwen en er vervolgens zelfs in koken.
In Overvecht werden talloze waterspeelplekken aangelegd, die tot op de dag van vandaag op warme dagen druk worden gebruikt. Het aantal bouwspeeltuinen steeg in de jaren 70 nog eens flink dankzij een goede samenwerking tussen Van Allf, bureau Jeugdzaken en wethouder Hendrik van der Vlist van Onderwijs. Dit ondanks het protest van sommige omwonenden omdat ze niet wilden aankijken tegen een 'krottenwijk'.

Naoorlogs groen onder druk

De groenontwerpen van Van Alff en Galjaard hebben in de loop der jaren de nodige veranderingen ondergaan. Eind jaren 70 werd er flink bezuinigd op het onderhoud. Op veel plaatsen maakten de kleurrijke borders plaats voor simpel gras. Ook werden er stukken groen bebouwd, zoals bijvoorbeeld in Park Transwijk. Maar eind jaren 90 deed de gemeente weer een flinke investering in de parken, waarbij ecologische zones werden toegevoegd. Toen is soms het oorspronkelijke ontwerp gewijzigd zonder goed kennis te nemen van het 'handschrift' van Van Allf en Galjaard. Gelukkig vormt een groot deel van hun werk nog altijd de groene leefomgeving van veel inwoners.
Op dit moment ontstaat er opnieuw druk op het groen in de naoorlogse wijken vanwege de binnenstedelijke verdichtingsopgave. En dat terwijl de ontwerpprincipes van Van Allf en Galjaard, met hun nadruk op de sociale betekenis van groen voor álle bewoners, weer uiterst actueel zijn. Tijdens de corona-pandemie zijn wandelingen in de buurt een uitkomst voor veel bewoners die niet zo makkelijk de stad uit kunnen. Ook bieden de bomen - soms meer dan 60 jaar oud - volop verkoeling tijdens de steeds warmer wordende zomers. De groene erfenis van Van Allf en Galjaard verdient dan ook eenzelfde zorgvuldige omgang als die waarmee de ontwerpers zelf te werk gingen.

Bronnen en literatuur

- Sofia Dupon, Het groen tussen de stenen. De Utrechtse plantsoendienst 1854-1968 (masterscriptie Universiteit Utrecht 2019).
- Sofia Dupon, quickscans *Park de Gagel* en *Park Transwijk* (gemeente Utrecht 2018) en cultuurhistorische verkenningen *Tolsteeg-Hoograven* en *Park de Watertoren* (gemeente Utrecht 2019).
- Arjan den Boer, Bettina van Santen en Ronald Willemsen, *Utrecht bouwt 1945-1975* (Utrecht 2019).

De tuin van het Diakonessenhuis

Tolien Wilmer

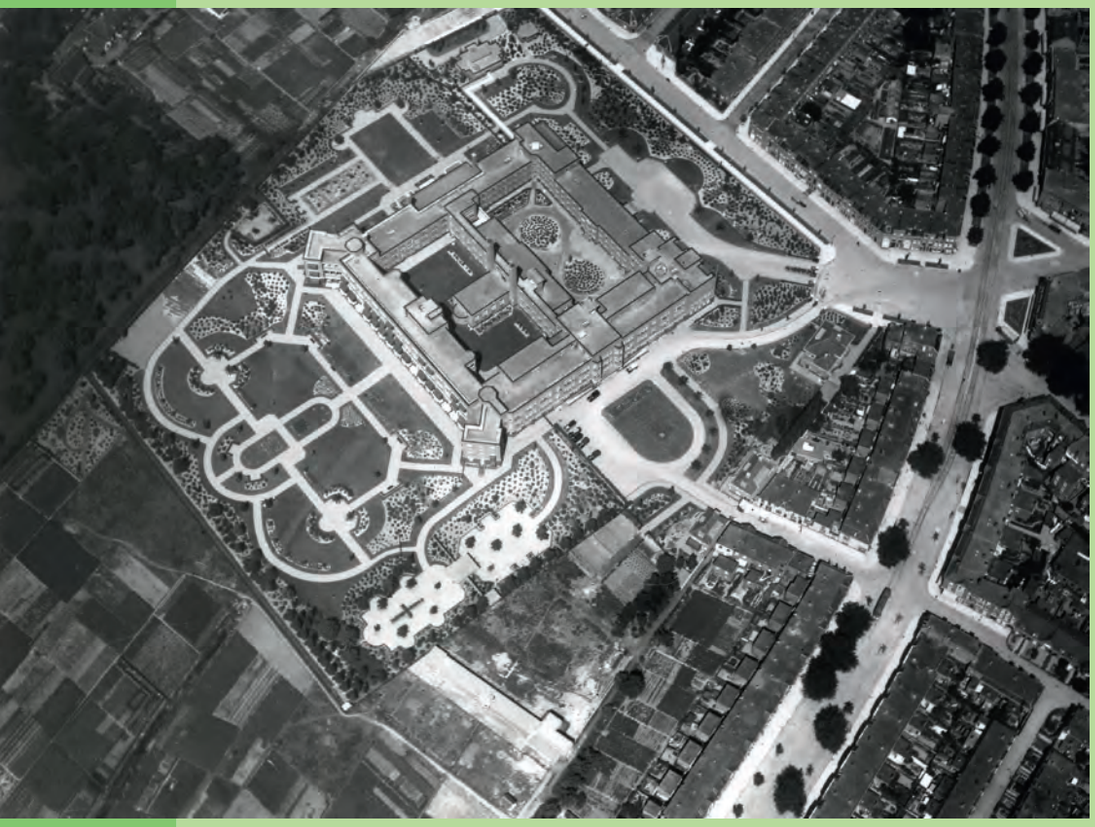

< Luchtfoto van het Diakonessenhuis met tuin, circa 1930. KONINKLIJKE LUCHTMACHT / HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

V Tuin van het Diakonessenhuis, 2021. FOTO TOLIEN WILMER

Verdwenen tuinen

Het oude, onoverzichtelijke Diakonessenhuis aan het zuideinde van de Oudegracht had aan het begin van de 20e eeuw zijn langste tijd gehad. Het bestuur ging op zoek naar een geschikte bouwlocatie en kwam uit in Utrecht-Oost, waar in 1910 ook het Sint Antonius Ziekenhuis aan de Prins Hendriklaan was geopend. In 1914 werd een perceel van 6,5 hectare gevonden in het hoveniersgebied ten noorden van de Kromme Rijn, aan de Notebomenlaan (de latere Bosboomstraat). Vervolgens heeft het nog ruim tien jaar geduurd voordat de bouwplannen konden worden uitgevoerd. In oktober 1925 begon de bouw van het Diakonessenhuis, ontworpen door architect J.W. Hanrath in nauwe samenwerking met de geneesheer-directeur, dr. C.D. Kramer. Hij was de motor achter alle bouwkundige vernieuwingen. Op 10 juli 1929 werd het ziekenhuis geopend door koningin-moeder Emma.

Luchtfoto's van kort na de opening laten zien hoe het perceel toen was ingericht. Het is opvallend dat het ziekenhuisgebouw met zijn twee binnentuinen aanzienlijk minder ruimte innam dan het onbebouwde terrein. Rondom het gebouw waren tuinen aangelegd met wandelpaden, veelal met een ronde loop. Het patroon van de brede paden correspondeerde met de structuur van het ziekenhuis. Het lijkt dan ook aannemelijk dat architect Hanrath eveneens het tuinplan heeft gemaakt. De grootste tuin lag aan de zuidzijde van het gebouw, waar men een aangenaam uitzicht had op het buitengebied rond de Kromme Rijn. Dit was de patiëntentuin, met ruimte voor bedden en rolstoelen. Buitenlucht werd heilzaam geacht voor de genezing, vooral van tbc-patiënten.
Afgaand op foto's werden kosten noch moeite gespaard voor de beplanting van de perken. Langs de grenzen van het perceel stonden bomen van enige omvang. Die had de geneesheer-directeur tien jaar eerder alvast laten aanplanten! Bijzonder is ook dat in de zuidoosthoek een eigen kwekerij was. Daar waren kweekbakken en stond een kas, vermoedelijk voor het kweken van eenjarige planten voor de vele bloemperken. Het Diakonessenhuis beschikte over een eigen 'agrarische dienst' met enkele tuinmannen voor het onderhoud van de arbeidsintensieve tuinen.
Vanaf 1936 is het ziekenhuis enkele keren uitgebreid. Daarmee verdween steeds weer een deel van de tuin. Een groot gedeelte werd in 1958 opgeofferd voor de bouw van het bejaardenhuis Huize Swellengrebel, in de zuidwesthoek van het terrein. Het resterende deel van de oude tuin is in 1993 opnieuw aangelegd door Copijn Utrecht Groenadviseurs. Dit gedeelte met zijn grote, oude bomen, gelegen aan de zuidkant van het beddenhuis en het personeelsrestaurant, is alles wat nog rest van de ooit zo rijke tuin. Zo lang als het duurt, want er zijn weer nieuwe uitbreidingsplannen in de maak.

Wat de zaailingen willen

De groenvisie van kunstenaar Hans van Lunteren

Kunstenaars zijn altijd geïnteresseerd geweest in de natuur, al was het maar vanwege hun materiaal: natuursteen, pigmenten, het haar van kwasten, het bindmiddel van verf. Natuur in kunst is woest, adembenemend of verstild - zoveel kunstenaars, zoveel interpretaties. Voor Hans van Lunteren (1945) vormt het groen zijn beeldend materiaal. Zijn bekendste project in Utrecht is het Sjanghaipark.

Martine Bakker is architectuurhistorica. Zij is redactrice van de jaarboekreeks 'Landschapsarchitectuur en stedenbouw in Nederland' en doet momenteel onderzoek naar burgemeester J.P. Fockema Andreae.

Bij groen en moderne kunst wordt al snel gedacht aan land art. Zoals *De Groene Kathedraal* (1978/1987) van Marinus Boezem in de Flevopolder, waarbij hoge populieren de plattegrond van een kerk vormen. Maar de hedendaagse kunstenaar Špela Petrič bijvoorbeeld, zet de natuur niet naar haar hand, maar biedt die een podium. Voor de installatie *Institute for Inconspicuous Languages: Reading Lips* (2019) filmde zij de bewegingen van huidmondjes op bladeren en liet die door een liplezer vertalen.

Er zijn ook kunstenaars die 'gewoon' tuinieren, zoals de Brit Derek Jarman. Hij legde een tuin aan op de kust van Kent, die vol met keien ligt en planten weinig voedingsbodem biedt. Dat lijkt nog eens benadrukt te worden door een enorme kerncentrale even verderop. In het Centraal Museum in Utrecht opent begin september 2021 de tentoonstelling 'De botanische revolutie. Over de noodzaak van kunst en tuinieren'. Op de website staat alvast een uitspraak van Jarman: tuinen kennen een eigen tijd, je hebt 'tijd' en 'tuintijd'. 'De botanische revolutie' presenteert de tuin als spiegel van de ideale wereld; verandert het ideaalbeeld, dan verandert de tuin.
In een tijd waarin idealen op hun kop stonden, rond 1968, studeerde de Utrechter Hans van Lunteren af aan de kunstacademie van Den Bosch. Hij volgde de richting beeldhouwen, maar kon zich niet vinden in het conventionele idee van wat een beeldhouwer doet. Kunst was voor hem niet statisch, vertelt hij tijdens een interview in zijn atelier. 'Tot dan toe stonden beelden in principe op een sokkel. Ik was geïnteresseerd in het gegeven dat een beeld zich in de ruimte én in de tijd bevindt, in de autonomie van het materiaal en in het wordingsproces, dat voor mijn gevoel een onderdeel van het werk kon zijn.'

< Hans van Lunteren. FOTO IENKE KASTELEIN

> Vlekkenplan van het Sjanghaipark door Hans van Lunteren, 1970. COLLECTIE HANS VAN LUNTEREN

↗ Aanleg van het Sjanghaipark met bewoners, 1971. COLLECTIE HANS VAN LUNTEREN

↘ Kinderspeelplek in het Sjanghaipark, circa 1977. JOHAN VAN ALFF / HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Sjanghaipark

Hans van Lunteren draagt met het project *De zaailingen van de stad* bij aan 'De botanische revolutie' (samen met bioloog Jessika Essen en programmamaker Hans van Dijk). Zijn werk valt ergens midden tussen dat van Boezem en Petrič, zou je kunnen zeggen. In Utrecht is hij vooral bekend van het Sjanghaipark aan de rand van Overvecht, tegen de Karl Marxdreef aan. Een project dat startte in 1970, een jaar nadat Van Lunteren met enkele medestanders de Werkgroep Overvecht oprichtte. Zij constateerden dat de functionalistische architectuur uit die tijd zó rationeel was dat een beeld op een sokkel niets toevoegde aan de openbare ruimte. Zo'n anonieme, vervreemdende omgeving vroeg in hun ogen om een organische, dynamische toevoeging die 'de balans kon herstellen'.
De werkgroep werd door de gemeente aan twee bewoners gekoppeld. Zij hadden aangegeven dat zij van de grondstrook voor hun deur, tussen de Sjanghaidreef en de rondweg, graag een park wilden maken. Een gebruikspark wel te verstaan. De vraag alleen al was bijzonder in een tijd dat je in het Wilhelmina- of Julianapark 'nog helemaal niet op het gras mocht lopen', zoals een van de bewoners later vertelt. Het Sjanghaipark kon de wijk de identiteit bieden die de architectuur volgens de kunstenaars node ontbrak. Tijd was daarbij cruciaal, want een identiteit is niet statisch, maar wordt doorlopend gevormd. In het geval van het Sjanghaipark door de inbreng van de bewoners en de natuur.
De eerste jaren werd er hard gewerkt. De

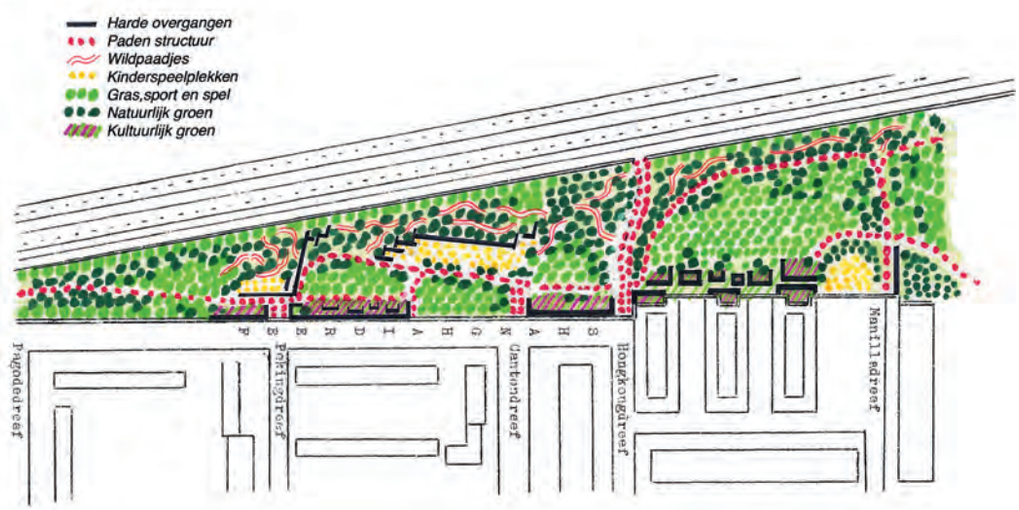

bewoners zaten weekeinden op een kiepwagentje om met puin van de Jaarbeursgebouwen op het Vredenburg, die waren gesloopt voor de bouw van Hoog Catharijne, heuvels te vormen. Voor de aanleg van de paadjes keken ze naar veelgebruikte routes, voor de aanleg van het groen naar wat er spontaan opkwam, al werd er in de begintijd ook wel groen geplant. De uitgangspunten voor het Sjanghaipark waren: 'het gebruik en de natuur zijn leidend' en 'het park is nooit af'.

Louis Le Roy

Een voorbeeld voor de werkgroep was het werk van de Nederlandse kunstenaar en filosoof Louis Le Roy (1924-2012). Hij was zelfs kort betrokken bij de wording van het Sjanghaipark. Bewoners van de Sjanghai- en Maniladreef togen naar Heerenveen en Mildam om zijn ecokathedralen te bewonderen. Le Roy stapelde structuren van afgedankte stoeptegels en stenen en liet de natuur vervolgens haar gang gaan. Zijn standpunt dat het niet uitmaakt wat je zaait of plant, omdat de natuur het 'uitselecteert', sprak Hans van Lunteren erg aan. Van Lunteren bleef met een ander werkgroeplid tien jaar intensief betrokken bij de ontwikkeling van het Sjanghaipark. Daarna richtte hij zich op andere projecten. Eind jaren 90 kwam het park opnieuw bij hem in beeld toen het inmiddels compleet dichtgegroeid bleek. Van Lunteren hernieuwde het contact met de bewoners om er samen lucht in te brengen. De gemeentelijke groendienst, in 1970 nog sceptisch over het hele idee, faciliteerde nu zijn betrokkenheid. Sindsdien organiseert hij jaarlijks onderhouds- en hooidagen met de omwonenden. Aangemoedigd door Van Lunteren gebruiken zij bij het onderhoud hun 'kunstenaarsoog'. 'Hij heeft het over doorzichten en contrasten, en het eruit laten komen van de al aanwezige vormen', vertelt een bewoner. 'Het kostte mij een paar jaar om dit te begrijpen!'
Hans van Lunteren geeft natuur de ruimte in plaats van haar in een ontwerp vast te leggen. Om zijn natuurkennis te verdiepen volgde hij rond 2006 een hoveniersop-

leiding. In die periode werkte hij aan een 'kunst-groenproject' voor de Penitentiaire Inrichting in Vught. Net als aan de Sjanghaidreef zocht Van Lunteren hier naar het spontane en vrije, nu als tegenhanger van de rationele gevangenisomgeving. Het bracht hem op de 'zaailing': jonge planten en bomen die hij uit de bossen in de omgeving stak en intuïtief op het gevangenisterrein plantte, 'zoals een zaadje ergens neerdwarrelt'. Spontane zaailingen die er later bijkomen, mogen blijven, mits zij het toezicht en de bewakingscamera's niet belemmeren.

Belevingsbeeld

In zijn volgende projecten neemt de zaailing een steeds prominentere plek in. Hans van Lunteren: 'We mogen ons gelukkig prijzen dat de natuur nog steeds beschikt over een krachtige potentie om zich te kunnen herstellen. Ik vind het een geruststellende gedachte dat als wij tien jaar niets zouden doen, onze stedelijke omgeving weer bos zal zijn geworden. Een jong bos weliswaar, maar wel voortgekomen uit de dynamiek van de plek.' Daarbij speelt de zaailing een sleutelrol. Die verschijnt op plekken waar de menselijke regie niet overheerst: verlaten landjes, restplekken en luwteplekken tegen een wand of langs een hek.
Na het project in Vught werkte Van Lunteren het principe van de zaailing verder uit. Het kreeg extreem gecomprimeerd vorm met het project *De Gesloten Tuin* (2008) in Oosterhout, waar de natuur binnen een hek volledig autonoom haar wilde gang mag gaan. In Utrecht zette Van Lunteren samen met omwonenden in 2019 het Zaailingen-PocketPark ofwel ZPP op, waarin zij de zaailingen die opkomen 'vormgevend bijsturen'. Hetzelfde gebeurde langs de Utrechtse singel ter hoogte van het Wolvenplein, een project met Ienke Kastelein dat begon als onderdeel van kunstmanifestatie 'Hacking Habitat' (2016). Voor die manifestatie stond er in de voormalige gevangenis aan het Wolvenplein een maquette van het complex bij een bak onder een groeilamp, met zaailingen van es en eik.
Van Lunteren ziet een zaailing in een stedelijke omgeving als een vitaal onderdeel van de noodzakelijke vergroening. Een zaailing heeft ecologische waarde, maar in de stad vindt hij vooral zijn waarde als 'belevingsbeeld' van belang. Hiermee doelt Van Lunteren op de balans tussen het rationele en het organische. Hij verwijst naar de twee vormen van 'menselijk zijn' die de Franse pedagoog Fernand Deligny onderscheidde: het 'aangeboren instinctieve zijn' en het 'rationele zijn'. Zijn deze samengebracht dan kan de mens zich 'voller' verbonden voelen met zijn eigen leefomgeving, aldus Van Lunteren.

Paradox

Een andere fascinatie die uit zijn werk spreekt, is de paradox van het 'oneindige buiten' waarin we als mensen vertoeven, maar dat we waarnemen vanuit ons 'oneindige binnen'. Van Lunteren: 'Precies op het grensvlak tussen deze oneindige uitersten kunnen we elkaar ontmoeten... een duizelingwekkend bewustzijn dat je bijna meteen ontsnapt op het moment dat je je dit realiseert.' Het levert kunstwerken op die in materiaal en vorm contrasteren met de plek waar ze zich bevinden. Een voorbeeld is een klein, verstild ovaal water met een smalle stalen reling op de top van een heuvel in Schinveld (*Bovenmeer*, 2013). Of *De Alice Vensters* (2017), een speels hek met organische vormen waarmee Van Lunteren de strakke buitenruimte en architectuur van een school in Heerlen 'in balans brengt'. Het gaat Van Lunteren niet puur om het contrast. 'Ik zoek tegenpolen vanwege de beweging ertussen', zegt hij. 'Ik ben altijd bezig een gesprek te voeren, dat is wat mij beweegt. Daarbij is mijn basisvertrouwen, in lijn met Le Roy, dat de natuur een serieuze gesprekspartner is.' Het verklaart waarom Van Lunteren, als hij naar het oprukkende groen op zijn terras kijkt, 'de zaailingen van de teunisbloem zijn terras [ziet] veroveren'. De natuur geeft volgens

< Een zaailing (appelboompje) aan de Wittevrouwensingel bij een 'walking performance' in 2016. FOTO IENKE KASTELEIN

↙ 'Bovenmeer' van Hans van Lunteren in Schinveld, 2013. FOTO BOB NEGRYN

> Trap in het Sjanghaipark, 2019. FOTO MARCELLA DORIGO

↘ Bewonershooidag in het Sjanghaipark, juni 2020. FOTO HANS VAN LUNTEREN

hem doorlopend een antwoord, dat je soms alleen maar een beetje hoeft 'bij te sturen'. Zijn filosofie slaat aan bij de gemeente Utrecht. Die redeneert voor het groenbeheer meer vanuit praktische doelmatigheid en veiligheid, maar vindt participatie en ecologie ook belangrijk. Al in 1976 nam de gemeentelijke landschapsarchitect Hans Pemmelaar voor de aanleg van Park Bloeyendaal de principes van het Sjanghaipark - 'niet ontwerpen maar condities scheppen' - deels over. De huidige gemeentelijke ecoloog, Floris Brekelmans, is enthousiast over de grote soortenrijkdom in het Sjanghaipark. En senior-adviseur Rob Hendriks, zelf van oorsprong landschapsarchitect, is te spreken over de open wijze waarop Van Lunteren bewoners bij het groen in hun buitenruimte betrekt.

Officieel park

In het gesprek in zijn atelier toont Van Lunteren zich mild, al kan hij zich wel opwinden over het 'eindbeeld-denken' van landschapsarchitecten, dat de wezenlijke ontwikkeling van een gebied in zijn ogen stillegt. 'Zoals die boom op de trap naar het nieuwe stationsplein. Die is daar geplant vanwege een "bomenlijn" in het ontwerp. Maar de zaailing die er lange tijd vlak bij stond moest het veld ruimen - die was spontaan opgekomen en stond niet op de tekening!' Van Lunteren wacht liever af waar de plek mee komt, hij is er benieuwd naar, en kan zich nog altijd verwonderen over wat de natuur vermag. Maar in het Sjanghaipark en zijn zaailingenpocketparken is hij minstens zo nieuwsgierig naar het 'kunstenaarsoog' van de verschillende bewoners. En naar hun verhalen, over uit Frankrijk meegebrachte stekjes bijvoorbeeld, of de noodzaak van een doorzicht. Op dit moment last Hans van Lunteren in zijn werkplaats gestaag aan enkele enorme, geabstraheerde heermoesplanten van staal, die langs een oud kerkenpad in een nieuwbouwwijk in Hoorn komen te staan. Hij werkt aan zijn bijdrage voor de tentoonstelling 'De botanische revolutie' en legt regelmatig z'n tuingereedschap in z'n bestelauto om naar een van 'zijn' parkjes te rijden.

Samen met bewoners organiseert hij in september 2021 een feest om het 50-jarig bestaan van het Sjanghaipark te vieren met onder meer een theaterstuk en een boek. De afdeling Erfgoed van de gemeente Utrecht boog zich onlangs over de mogelijkheid het Sjanghaipark te beschermen met een gemeentelijke monumentenstatus, omdat het in cultuurhistorisch opzicht bijzonder is en een speciale plek inneemt in het oeuvre van Hans van Lunteren. In lijn met de filosofie van het park worden de grenzen dan vastgelegd en de intentie waarmee het park is opgezet, maar niet de aanleg, want die is tenslotte dynamisch. Burgemeester Sharon Dijksma zal ter ere van het 50-jarig bestaan een tekstbord onthullen waarmee het ten langen leste een officieel park wordt en niet meer als 'restruimte' op de kadastrale kaart staat. Al heeft dat filosofisch gezien ook wel wat.

Publicatie

Martine Bakker, Hans van Lunteren, Eleonoor Jap Sam en Bettina van Santen (red.), *Sjanghaipark. Experimenteel geworteld in het alledaagse / Experimentally rooted in the everyday* (verschijnt in september 2021 bij Jap Sam Books).

De parken van Lunetten

Groen is een wezenlijk onderdeel van de identiteit van Lunetten, de 'bloemkoolwijk' in het zuidoosten van Utrecht. Bij het ontwerp werden bestaande landschapselementen gehandhaafd, zoals de forten waarnaar Lunetten genoemd is. Aan de randen van de wijk kwamen twee grote parken. Bewoners waren - en zijn nog altijd - nauw betrokken bij het groen in hun wijk, zowel in de vorm van inspraak als van actief groenbeheer.

Maarten Brinkman is historicus. Hij schreef 'Lunetten. Geschiedenis van een Utrechtse nieuwbouwwijk' (2004).

In 1970 gaf de gemeente Utrecht de opdracht voor het ontwerp van de wijk Lunetten aan het stedenbouwkundig bureau van Bart van Gent. Daarnaast mochten de inwoners meepraten over de bouw van de wijk. Inspraak was een nieuw verschijnsel, dat vanaf ongeveer 1970 snel terrein won. Insprekers hebben zonder meer invloed gehad op de inhoud en uitvoering van de plannen. Dat gold in het bijzonder voor de Werkgroep Lunetten. Deze groep van planologen, bouwkundigen, journalisten en biologen - merendeels studenten - streefde naar 'een betaalbaar Lunetten' en de realisatie van 'een goed leefmilieu' in de wijk. In haar rapport *Betaalbaar Lunetten Haalbaar* kwam de werkgroep in 1972 met een alternatief voor het plan-Van Gent. Lunetten was, door de ligging tussen de snelwegen, een 'buitengewoon ongunstige plaats' voor het creëren van een woonwijk. Er moesten dus barrières komen tegen geluidsoverlast en luchtverontreiniging, zoals een geluidsscherm en forse groenstroken.

Bestaande landschapselementen

Naast voorstellen voor goedkopere bouw pleitte de werkgroep voor handhaving van bestaande landschapselementen; die zouden bijdragen aan een leefbaar milieu en konden de nieuwe wijk een eigen identiteit geven. Het ging om de forten, boomgroepen, sloten, de Oud-Wulverbroekwetering, het Inundatiekanaal, het Houtensepad, de Oude Liesbosweg en de Koppeldijk. In het bestaande plan zouden van deze reeks alleen de forten behouden blijven.
De gemeenteraad was onder de indruk van het rapport en gaf de stedenbouwkundigen de opdracht om de voorstellen waar mogelijk over te nemen. Het succes van de Werkgroep Lunetten bleek overduidelijk bij de presentatie van het bestemmingsplan in 1974. Op het punt van de woningbouw werden de wensen van de werkgroep niet gehonoreerd, maar haar 'groene' voorstellen waren voor een belangrijk deel overgenomen. De hierboven genoemde 'topografische elementen' werden niet alleen gehandhaafd, ze bepaalden in het nieuwe plan zelfs mede de structuur van de wijk. Er zou een groene bufferzone komen, met een 'absorberende aankleding' en een geluidswal. De ruimte tussen de woonbebouwing en de snelwegen was vooral gereserveerd voor 'grootschalige groenelementen'.
De wijk Lunetten is genoemd naar de Lunetten, vier forten die deel uitmaakten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie,

waarvan er twee in de beoogde nieuwbouwwijk lagen: Lunet III en Lunet IV, gebouwd rond 1825. Na de Tweede Wereldoorlog hief het Ministerie van Defensie de forten op als vestingwerk. Zij hadden hun functie verloren, kregen een andere bestemming en werden overgedragen. Zo kwam Lunet IV in 1969 in eigendom van de gemeente Utrecht; Lunet III volgde in 1980. De kazematten op deze forten werden in gebruik genomen als gemeentelijke opslagruimte, clubhuis van scoutinggroep Salwega en later ook voor buitenschoolse opvang en dagbesteding.
De Lunetten waren zo'n anderhalve eeuw geïsoleerde en goed bewaakte bouwwerken geweest; verboden terrein voor burgers, waar zich ongestoord een bijzondere planten- en dierenwereld kon ontwikkelen. Jarenlang was er nauwelijks naar de forten omgekeken. Juist in de tijd dat Lunetten op de tekentafel lag, groeide de belangstelling voor deze cultuurhistorische monumenten. De Lunetten III en IV, die een grote natuurwaarde en een rijke flora en fauna bleken te hebben, werden dan ook als vanzelfsprekend opgenomen in het park dat aan de noordkant van de nieuwe wijk zou komen.

Beatrixpark

Het park heette aanvankelijk 'Park Lunetten'. Het was bedoeld als recreatiegebied en groene geluidswal. Het uitgangspunt om bestaande natuurlijke elementen in stand te houden was hier zonder veel problemen te realiseren; de twee Lunetten en het omringende landschap leenden zich er goed voor. De ontwerper van het park, landschapsarchitect Hans Pemmelaar, gebruikte de forten als uitgangspunt voor het parkontwerp. Ook koos hij voor boomsoorten die van nature in de omgeving voorkwamen, zoals es, wilg, zomereik, hazelaar en sleedoorn. De structuur is min of meer open gehouden, zoals dat verplicht was toen de forten nog operationeel waren.
Pemmelaar maakte gebruik van een bestaand pad tussen de spoorlijn en het Houtensepad, vertelde hij in 2003: 'Toen we hier kwamen zagen we dat weggetje lopen en dat vonden we meteen de natuurlijke grens; tot daar zou de bebouwing mogen komen... In sommige gevallen waren de grenzen van de vlekken [bouwlocaties] hard, maar aan de randen, zoals in dit geval, waren ze flexibel. Daar hebben Frits Bokelman en ik zoveel mogelijk gebruik van gemaakt; Frits is een van de weinige stedenbouwkundigen met gevoel voor landschap. Vandaar dat ook hier de landschapspatronen nog min of meer herkenbaar zijn in het geheel'. Frits Bokelman was stedenbouwkundige van het bureau Van Gent.
Behalve een wandelpark zou het 'Lunettenpark' ook een doe-park worden, met speel-, sport- en ligweides, trapveldjes, een speeltuin en een terrein voor de schoolbiologie. De speeltuin, het daarbij gelegen trapveld en de grote weide vormden samen de zogenoemde voorlanden van Lunetten. Vroeger waren dit open graslanden met het oog op een vrij schootsveld. Pemmelaar handhaafde het open karakter van dit gebied zoveel mogelijk. De achterzijde van de forten, het gebied dat grenst aan de Waterlinieweg, kreeg juist een dichte bebossing en beplanting.
Bij de officiële openstelling op 24 november 1980 kreeg het park de naam 'Beatrixpark', een eerbetoon aan de eerder dat jaar inge-

< Fortgracht van Lunet IV in het Beatrixpark, najaar 2015. FOTO MAARTEN BRINKMAN

^ Het gebied kort voor aanleg van de wijk Lunetten vanaf het Houtensepad, 1974. In het midden de Immanuëlkerk in Hoograven. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

v Commissaris van de Koningin P. van Dijke plant een boom bij de officiële opening van het Beatrixpark in 1980. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

huldigde nieuwe koningin. Drie jaar later meldde wijkkrant *De Lunet* trots dat het Beatrixpark volgens natuurkenners de vergelijking met een natuurreservaat 'glansrijk' doorstond. In 1994 zou het Beatrixpark er nog een groene voorziening bij krijgen: het volkstuinencomplex van de Amateurtuindersvereniging De Groene Lunet, gesitueerd tussen de spoorlijn en de parkweide.

Park De Koppel

Ook in het zuiden van Lunetten, langs de snelwegen A12 en A27, was een flink stuk land gereserveerd voor een park. Het zou De Koppel gaan heten, een naam die verwees naar de hofstede De Koppel en het middeleeuwse ontginningsgebied Koppel, waarvan een deel het zuiden en zuidoosten van het huidige Lunetten vormt. Koppel, een naam die gemeenschappelijke weide betekent, bestond uit twee ontginningseenheden, Grote Koppel en Kleine Koppel, van elkaar gescheiden door de Koppeldijk. Deze dijk was een onderdeel van de middeleeuwse verbindingsweg tussen Utrecht en de Lek. Uit een document uit 1389 blijkt dat er in Grote Koppel acht pachters waren, van wie er één in het gebied zelf woonde. Die ene pachter bewoonde hoogstwaarschijnlijk hofstede De Koppel, de oudste en tot eind 19e eeuw enige woning in het Lunettengebied.

Tot 1954 behoorden Grote en Kleine Koppel tot de gemeente Houten. Nadat de gemeenteraad in 1962 en Gedeputeerde Staten in 1964 akkoord waren gegaan met het uitbreidingsplan Lunetten, begon de gemeente Utrecht met de aankoop en - waar nodig - onteigening van percelen. Toen de gemeente het gehele gebied in handen had, konden de boerderijen en andere gebouwen worden gesloopt. Dat betekende ook het roemloze einde van boerderij De Koppel, de oudste bebouwing van het gebied.

In 1972, toen Lunetten 'leeg' was, zochten archeologen het terrein af in de hoop sporen van vroege bewoning te ontdekken. Alleen rond de afgebroken boerderij De Koppel, ongeveer op de plaats van de huidige straat Lombardije, werd wat laat-middeleeuws aardewerk gevonden. Een tweede onderzoek in 1975 leverde iets meer op, maar tot een 'interpretabele plattegrond' van de boerderij kwam het niet. Als verklaring gaf de toenmalige stadsarcheoloog Tarq Hoekstra dat 'de sloop van de laatste boerderij dermate degelijk was gebeurd, dat zeer veel essentiële details verloren waren gegaan'.

De Koppel moest een park worden waarin gewandeld en gespeeld kon worden. Wijkbewoners die vonden dat de inspraak voor de aanleg van De Koppel niet goed was geregeld, richtten de Aktiegroep Groenvoorziening op. Zij mochten vervolgens meedenken over de uitwerking en invulling van het plan. Hans Pemmelaar in 2003: 'Bij de aanleg van het Beatrixpark waren er nog geen mensen om in te spreken, want de wijk was er nog niet. Bij De Koppel begon dat, toen werd er ingesproken. Ik vond het inspirerende mensen, studenten biologie en jongens die een lerarenopleiding volgden. Ze brachten leuke dingen in, zoals het behoud van de oude boomgaard van boerderij De Koppel. Ik had te horen gekregen: die bomen gaan eraan, dat wordt kappen, maar die jongens hebben dat weten te voorkomen'. Er zaten overigens ook vrouwen in de actiegroep.

Rond 1981 leek het dat er, vanwege de slechte financiële situatie van de gemeente, helemaal geen park zou komen. Pemmelaar: 'Er waren toen krachten om De Koppel niet door te laten gaan, maar ik vond dat we dat moesten doordrukken, samen met mijn toenmalige chef, die er heilig in geloofde dat we dat park konden maken en die alles deed om het aan te kunnen leggen'. De betrokkenen kwamen met creatieve oplossingen. Er zou een park komen dat weinig onderhoud vergde, bijvoorbeeld doordat het deels begraasd zou worden door de dieren van een kinderboerderij.

Het park werd tussen 1982 en 1987 aangelegd. Het complex van de Amateurtuindersvereniging Utrecht-Zuid, opgericht

< Lunet III met op de achtergrond het Beatrixpark. FOTO HENKVD, WIKIMEDIA COMMONS

L Luchtfoto van het Beatrixpark en het noordelijkste deel van Lunetten, 1991. DELTA-PHOT LUCHTFOTOGRAFIE / HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

> Hofstede De Koppel, detail van een kaart van Hendrik Verstraele uit 1626. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

⌟ Oude boomgaard van hofstede De Koppel bij Stadsboerderij Koppelsteede, 2014. FOTO MAARTEN BRINKMAN

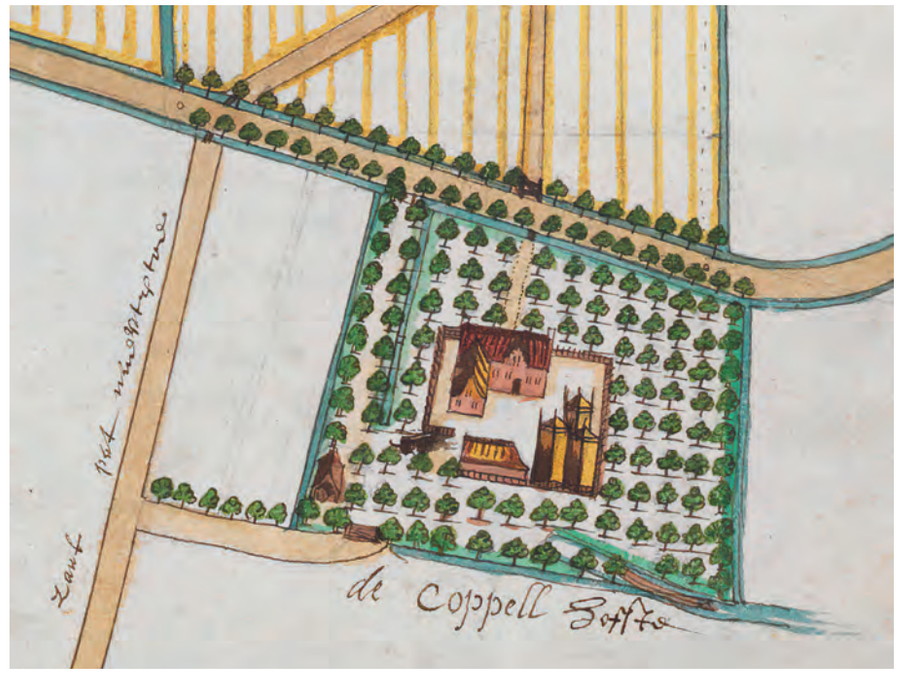

in 1955, werd erin opgenomen. Tussen de volkstuinen in het zuidwesten en de kinderboerderij die in het zuidoosten kwam, werden bosschages, een waterpartij en een open ruimte met kuil en sleehelling aangelegd. Ten noordoosten van de kinderboerderij kwamen een weide, een heemtuin en een wandelbos.
Kinderboerderij De Koppel (tegenwoordig Stadsboerderij Koppelsteede) ging in 1982 open. Daarbij hoorden ook de oude boomgaard van de voormalige hofstede De Koppel en een weidegebied. De kinderboerderij zou zich al snel ontwikkelen tot een populaire speelplek voor jonge kinderen. In samenwerken met scholen kwamen er ook tuintjes voor de biologielessen. De aanplant in De Koppel kon in de winter van 1986-1987 worden afgerond. Wanneer alles volgroeid zou zijn, verzekerde wijkkrant *De Lunet*, zou de wandelaar zich in het park heel even 'buiten' kunnen wanen. Op 30 september 1987 werd Park De Koppel officieel opgeleverd.

Bewonersparticipatie

Betrokkenheid van bewoners bij het groen in hun wijk is net zo kenmerkend voor Lunetten als het groen zelf. Vrijwel vanaf het begin is er in Lunetten sprake geweest van inspraak en bewonersparticipatie. De weinig verfijnde maaitechniek van de gemeentelijke plantsoenendienst was in de zomer van 1979 aanleiding om de Groengroep Lunetten op te richten. Ron Meurs, jarenlang drijvende kracht achter de Groengroep, vertelde in 2004: 'Net toen zo'n beetje alles in bloei stond, kwamen ze met een klepelmaaier. Van bloemetjes wist ik niks, maar ik wist wel dat het zo niet moest, dat kon iedere leek zien.' In wijkkrant *Tussen de Wegen* stelden de leden van de Groengroep zich voor als wijkbewoners die zich wilden inzetten voor behoud, aanleg en goed beheer van groen in Lunetten. Meurs: 'We waren toen met een stuk of tien actieve leden, mensen die verontwaardigd waren, die vonden dat het zo niet kon. We zijn bij de gemeente gaan praten, maar dat hielp niet. Toen hebben we een van die ambtenaren - die wist alleen op papier waar het over ging - uitgenodigd voor een wandeling door de wijk. Dat was beter dan een vergadering op de Ravellaan [het gemeentekantoor]. Hij keek z'n ogen uit en vond ook dat het niet zo kon met dat maaien. Toen is het op gang gekomen, ze zagen in dat het maaien hier anders moest dan in de stad.' Later maakte de Groengroep ook afspraken met de gemeente over het onderhoud van het water in de wijk.
Een vast onderdeel van de groene activiteiten in Lunetten vormt sinds 1980 het wilgenknotten, een initiatief van een van de leden van de Groengroep. In Lunetten stonden nog vrij veel knotwilgen die vroeger bij de boerderijen hadden behoord. Het knotten, noodzakelijk voor het behoud van de wilgen, werd een jaarlijkse traditie. In 1985 won de Groengroep Lunetten een 'Ford trofee', door het automerk toegekend aan personen en organisaties die zich inzetten voor de verbetering van hun omgeving. Minister Pieter Winsemius van Milieu reikte de prijs uit. De Groengroep had meegedaan met haar plan om een informatief boekje over het groen in Lunetten uit te geven. Dit boekje *Zwerven door Lunetten* zou overigens pas in 2017 verschijnen!
Tegen de eeuwwisseling constateerde de gemeente dat het groen in Lunetten dringend aan onderhoud toe was. In 1998 werd een groenbeheerplan opgesteld, waarbij het oorspronkelijke ontwerp

als uitgangspunt diende. Bij het maaien, snoeien en het schonen van de watergangen ging er echter van alles mis. De Groengroep en het Bewoners Overleg Lunetten (BOL) maakten toen gebruik van het recht van initiatief en dienden samen een voorstel in voor een alternatief groenbeheerplan. De gemeente stemde er uiteindelijk mee in dat wijkbewoners zelf met een beheerplan zouden komen. In 2001 vormden bewoners, de gemeente en het Hoogheemraadschap een werkgroep Groenbeheer. Deze groep gaf het bureau van de bioloog Herman van den Bijtel uit Driebergen de opdracht een groenplan op te stellen.
Het rapport van Van den Bijtel, *Natuurlijk Lunetten. Integraal Groenplan* (2003-2004), bestond uit drie delen. Het eerste was een inventarisatie van planten en dieren in de wijk. Daaruit bleek dat het destijds door Pemmelaar ontworpen landschap veel vogel- en plantensoorten naar Lunetten had weten te trekken. De soortenrijkdom in het stedelijke Lunetten, af te lezen aan het aantal bedreigde dieren en planten, was groter dan in veel landelijke gebieden. Belangrijkste taak voor de toekomst was handhaving van de aangetroffen ecologische rijkdom. In deel twee, 'Streefbeelden' geheten, stonden de richtlijnen voor het beheer van het groen in Lunetten. Voor bepaalde gebieden, zoals delen van het Beatrixpark en Park De Koppel, moest behoud van de natuurwaarde voorop staan. Daaromheen konden zones worden ingericht voor recreatie. Het derde deel bevatte een gedetailleerd beheerplan per groenelement. De gemeenteraad stelde dit plan in 2004 vast.
Het groenbeheer gebeurde voortaan zoveel mogelijk in overleg tussen gemeente en wijkbewoners. Zo werden er twee salamanderpoelen aangelegd: in 2007 de Koppelpoel in park De Koppel en vier jaar later de Ravelijnpoel in het Beatrixpark. Deze zijn onderdeel van het 'Groene Web', een netwerk van verblijfplaatsen en verbindingen waarlangs planten en dieren zich in de stad kunnen verplaatsen. Het beheer van beide poelen ligt in handen van de in 2012 opgerichte Natuurgroep Lunetten, die jaarlijks een aantal werkdagen met bewoners organiseert. Ook de Natuurtuin in het Beatrixpark is in beheer bij de Natuurgroep. Op dit eilandje aan het eind van het Inundatiekanaal groeien veel bijzondere planten, waaronder kievitsbloem, gevlekte rietorchis en beemdkroon. Vanwege de kwetsbare flora is de Natuurtuin niet toegankelijk.
Op initiatief van de Natuurgroep werken wijkbewoners en belanghebbenden momenteel samen met de gemeente aan het *Groenontwikkelplan Lunetten,* een actualisering van het *Integraal Groenplan* uit 2004. Betrokkenheid van bewoners bij het groen in hun wijk is nog altijd een wezenskenmerk van Lunetten.

^ Inundatiekanaal en Park De Koppel, 2016. FOTO MAARTEN BRINKMAN

v Werkdag bij de Koppelpoel, 2019. FOTO MAARTEN BRINKMAN

Bronnen en literatuur

- Lisette le Blanc, Maarten Brinkman, Leena Määttänen, Lia Oosterwaal, *Zwerven door Lunetten. Een groen dorp in de stad* (Utrecht 2017).
- Maarten Brinkman, *Lunetten. Geschiedenis van een Utrechtse nieuwbouwwijk* (Utrecht 2004).
- Fred Gaasbeek, *De Lunetten op de Houtense Vlakte* (Utrecht 2015).
- Mieke Heurneman, Bettina van Santen, Kaj van Vliet, *De Utrechtse wijken: Zuid* (Utrecht 2005).
- Bandopnames van interviews met Hans Pemmelaar (2003) en Ron Meurs (2004), afgenomen door Maarten Brinkman.

Vogelvlucht-impressie van het Máximapark door West 8. BRON: WWW.WEST8.COM

De strijd voor het groene hart van Leidsche Rijn

Het grootste stadspark van Nederland? Dat is het Máximapark in Utrecht, met 300 hectare ruim zes keer het Vondelpark. Het vormt het hart van Leidsche Rijn en Vleuten-De Meern, waar inmiddels éénderde van de Utrechtse bevolking woont. In 25 jaar tijd is ten westen van het Amsterdam-Rijnkanaal een stad verrezen met de omvang van Delft, met het park in het centrum. Het groene en sociale hart van het nieuwe stadsdeel kwam niet zonder slag of stoot tot stand. Drie vrouwen speelden een hoofdrol.

Gerda Oskam is historica en voorzitter van de Historische Vereniging Vleuten De Meern Leidsche Rijn. Van 2006 tot 2012 was zij gemeenteraadslid.

In de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra (VINEX) werden in 1991 de uitgangspunten beschreven voor de gebieden die de Vierde Nota (VINO) al had aangewezen als woningbouwlocatie. Er moesten 30.000 extra woningen voor 80.000 inwoners gebouwd worden ten westen van Utrecht, op het grondgebied van de gemeente Vleuten-De Meern. Die uitgangspunten werden in 1995 uitgewerkt in het Masterplan Leidsche Rijn door de stedenbouwkundige Riek Bakker, een unieke en briljante persoonlijkheid. Samen met de Utrechtse wethouder Annemiek Rijckenberg en Helen Melcherts, wethouder van de gemeente Vleuten-De Meern, worden zij wel de 'moeders van Leidsche Rijn' genoemd. Gedrieën wisten ze met succes alle obstakels uit de weg te ruimen.

De 'uitdagingen' waren talrijk: het draagvlak onder bewoners van Vleuten-De Meern, de positie van de vele tuinders in het gebied op wier grond de woningbouw moest komen, de ingewikkelde bodemstructuur en grondwaterbalans, de geplande verdubbeling van de spoorlijn, de overbrugging van het Amsterdam-Rijnkanaal en de A2 - om nog maar te zwijgen over de financiering van het geheel. In alle belangentegenstellingen wisten de drie vrouwen het concept van een centraal park overeind te houden. Door het park van noord naar zuid te laten lopen in plaats van west-oost, zoals eerst het plan was, kon er een natuurlijke scheiding blijven tussen Vleuten-De Meern en de stad Utrecht. Tegelijkertijd konden landschappelijke en

> Voormalige tuinderswoning 'Cornelia' aan de Alendorperweg. D.C. GOOSSENS / HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

> De eerste bomen werden in februari 2004 geplant, waarna vrijwilligers tijdens werkochtenden snipperpaden aanlegden. FOTO GERDA OSKAM

> Het Máximapark vanaf het Observatorium door Lucas Lenglet uit 2009. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

> De Parkpergola door Adriaan Geuze uit 2014. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

cultuurhistorische elementen terugkomen in het park en ontstond er een ecologische corridor naar het Groene Hart. Socioloog en planoloog Hugo van der Poel werd betrokken bij de uitvraag voor de inrichting. Door zijn inbreng werd het centrale park niet alleen een recreatiegebied, maar ook een middel tot opbouw van een nieuwe samenleving door bewoners bij het park te betrekken.

De grondverwerving

Aanvankelijk sloeg de opzet van Van Der Poel niet echt aan. Grootste obstakel was de grondverwerving. Veel tuinders verenigden zich om in de onderhandelingen met de gemeente sterker te staan, maar niet allemaal. Voor tuinders die soms al generaties lang hun bedrijf hadden op dezelfde grond, was de wijze waarop gemeente Utrecht hen wilde uitkopen onverteerbaar. Een gemeente koopt met publiek geld grond, maar niet de geschiedenis en herinnering aan ouders, grootouders of overgrootouders die op dezelfde plek woonden en werkten. Niet alleen de geboden prijzen zetten veel kwaad bloed, maar ook de manier van onderhandelen door de gemeente en in sommige gevallen de onteigening. Aan de tegenstelling tussen 'stedelingen' en grondeigenaren lag een heel verschillende kijk ten grondslag: moest 'het volk' of de private eigenaar profiteren van de grond?

Met jaloezie keken sommigen naar uitgekochte tuinders die 'rijk' werden van grond die ze geërfd hadden. De gevoelens van de grondeigenaren waren tegenovergesteld: de gemeente Utrecht kocht hun bezit op tegen agrarische grondprijzen en maakte

er vervolgens dure bouwgrond van. Het gevoel was dat de overheid profiteerde van hún bezit. Het bestemmingsplan was lang niet altijd duidelijk over de grenzen van het park. Veel tuinders dachten daarom dat er woningbouw op hun grond zou komen, wat een heel andere grondprijsberekening zou betekenen. En toen de gemeente Utrecht ondanks herhaalde beloftes (en de uitkomst van een referendum) de gemeente Vleuten-De Meern annexeerde, werden op de plaatsnaamborden Vleuten en De Meern de woorden 'gemeente Utrecht' telkens weer doorgehaald. Uiteindelijk werden enkele tuinderijen uitgeplaatst naar bijvoorbeeld Harmelen en beëindigden de meeste oudere tuinders hun bedrijf.

Plannen doorgedrukt

Voor de parkaanleg werd het ontwerp geselecteerd van West 8, het bureau van landschapsarchitect Adriaan Geuze. Het ontwerp kende vijf elementen: de sportparken, een traditioneel stadspark, de Vikingrijn, het Lint en de Pergola. In de vier sportparken werden de sportverenigingen ondergebracht die moesten verhuizen vanwege woningbouw. In het traditionele stadspark, de tegenwoordige Binnenhof, kwamen wandelpaden, een vijver en ontmoetingsplekken zoals een theehuis. De hoofdstroom van de Oude Rijn ten tijde van de Vikingen werd opnieuw uitgegraven en een bijna 10 kilometer lang en 8 meter breed Lint moest het geheel omzomen. Ook moest het Lint vanuit vrijwel alle nieuwe en oude buurten bereikbaar zijn. Tot slot zou het hele park een duidelijke omgrenzing krijgen door een muur, die aanvankelijk het Kremlin werd genoemd. Een ongelukkige benaming die weerstand opriep en al snel vervangen werd door de naam Pergola.
Het geheel moest 300 hectare groot worden en zou meer dan 200 miljoen euro kosten. Een park met een ongekende omvang en dito kosten, nog los van de onderhouds- en beheerskosten, zonder dat dit inkomsten of extra woningen zou opleveren. Betrokken overheden en ontwikkelaars protesteerden dan ook luidkeels. Maar iedereen die ooit Riek Bakker heeft gesproken, weet hoe zij met haar persoonlijkheid zaken weet door te drukken. Op een bijeenkomst in 2018 blikte zij terug op de tegenwerking van overheden en ontwikkelaars: 'Toen heb ik alle plannen uit de kast gehaald die niet doorgingen. Allemaal mooie plannen die voldeden aan alle eisen. Een Albert Heijnzak vol met mooie plannen. Ik heb ze allemaal gepresenteerd aan de gemeenteraden en burgemeesters en wethouders. En ik heb gezegd, willen jullie dat ook dit mooie plan op de stapel niet gerealiseerde plannen komt? Ik wil geen gedonder van jullie, dat park komt er!'. En zo geschiedde.
Ondertussen had Adriaan Geuze zijn eigen tactiek om de realisatie van zijn parkontwerp door te drukken. Op elk door de gemeente aangekocht perceel pleegde hij 'tree guerilla'. Samen met een club van omwonenden en belangstellenden, de tegenwoordige Vrienden van het Máximapark, werden er vanaf de herfst van 2003 bomen geplant en snipperpaden aangelegd. Geuzes redenatie was dat op plekken waar al bomen stonden, de gemeenteraad niet meer zou besluiten om huizen te bouwen. Toch bleven de financiën een probleem. In 2005 bleek dat er 20 miljoen euro tekort was om de huidige Buitenhof aan te leggen, ten noorden van de spoorlijn Utrecht-Vleuten. Alleen door die hoek van het gebied grotendeels te laten bebouwen door ontwikkelaars, zou er voldoende geld zijn om andere elementen van het park aan te leggen.
Tegen deze woningbouwplannen op grond die bedoeld was voor het park, kwam volop verzet. Omwonenden, de Vrienden, natuur- en bewonersorganisaties organiseerden zich in het comité 'Meer Poen voor Groen'. Na een urenlang en scherp debat stemde een meerderheid van de gemeenteraad in 2006 voor een alternatieve financiering van het park.

^ Koningin Máxima fietst door het Máximapark op 5 juli 2013. FOTO ROBERT OOSTERBROEK, DUIC

v Riek Bakker (voorgrond rechts) tijdens een bezoek aan Leidsche Rijn in 2018. FOTO JOHAN DE BOER

7 De Vlinderhof, een grassentuin naar ontwerp van Piet Oudolf. FOTO GERDA OSKAM

> Schaatsen in het Máximapark, winter 2021. FOTO BAS VAN SETTEN

Van wie is het park?

Adriaan Geuze werkte ook aan het draagvlak voor zijn ontwerp door de precieze invulling uit te werken in samenwerking met de Vrienden van het park, natuurorganisaties, sportverenigingen en andere belangstellenden. Geuze gooide de flap-overs op de grond en liet mensen met viltstiften tekenen. Hij zocht en vond het verhaal van het park. Zo werd de waterdoorlaatbaarheid van de bodem doorgemeten samen met de tuinders die deze grond al decennia bewerkten. Ook het verhaal van het Gat van Serton, een kleine zandafgraving waar in de vorige eeuw jongens en meisjes samen zwommen, tot ongenoegen van de lokale pastoor, werd door Adriaan Geuze verwerkt. Nadat de laatste tuinder in 2011 was uitgekocht, het park steeds meer vorm kreeg en de omliggende woningbouw zorgde voor toenemend gebruik, nam ook het draagvlak voor het park snel toe. Er was eigenlijk nog maar één vraag overgebleven: van wie was het park? Welke naam moest dat reflecteren? In het oorspronkelijke Masterplan werd het groengebied wat prozaisch centrale park genoemd. Uiteraard riep dit associaties op met het Central Park in Manhattan. Maar al snel werd het mode om namen ouder te doen lijken door de letters 'ch' toe te voegen. Zo werd het nieuwe stadsdeel Leidsche Rijn vernoemd naar de Leidse Rijn, het stuk Oude Rijn tussen Utrecht en Harmelen. Het Centrale Park werd omgedoopt tot het Rijnsche Park. Om Leidsche Rijn als wijk te promoten, werd het park in 2003 - vijf jaar na de oplevering van het eerste huis - hernoemd in Leidsche Rijn Park.
Het werd steeds meer een park waar de razendsnel toenemende bevolking van kon genieten. De Vrienden organiseerden tal van activiteiten waar oude en nieuwe bewoners van alle leeftijden volop aan meededen.
Dat in 2005 zoveel bewoners protesteerden tegen het plan om een deel van het park om financiële redenen niet aan te leggen, was tekenend voor de groeiende betrokkenheid. Het was het park van de Leidsche Rijners geworden. Toen plotsklaps het voorstel werd gelanceerd om het Leidsche Rijn Park om te dopen tot Máximapark, stootte dat velen tegen de borst. Het gemeentebestuur wilde het park een koninklijke naam geven in lijn met de andere parken in Utrecht en Leidsche Rijn, zoals het Wilhelminapark en Amaliapark. Voor sommige Leidsche Rijners voelde de naamsverandering als het afpakken van 'hun' park. De protesten verdwenen echter als sneeuw voor de zon toen op 5 juli 2013 koningin Máxima vrolijk fietsend en zwaaiend het Máximapark 'opende'.

Trots en tevreden

Anno 2021 is de lange en hevige strijd voor een centraal park verleden tijd. Nu is er trots op het grootste stadspark van het land, ontworpen door de bekendste Nederlandse

landschapsarchitect Adriaan Geuze en met de Vlinderhof van de beroemde tuinarchitect Piet Oudolf. Het Máximapark is geen scheiding meer tussen twee werelden, maar juist het groene hart van Vleuten-De Meern en Leidsche Rijn. Het won in 2017 mede daarom de Rietveldprijs. In het park zijn enkele spraakmakende kunstwerken gerealiseerd, zoals de Woodchapel, het Observatorium en de Barricade. De mooie houten bruggen zijn ontworpen en gemaakt door de Bouwloods, een timmerwerkplaats voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt. De monumentale Jeremiebrug uit 1912 die tot voor tien jaar over de Kruisvaart nabij de Croeselaan lag, ligt nu op de Brink van de Alendorperweg.

Het ecologische beheer van het park is een samenwerking tussen de gemeente, Landschapsbeheer Vleuten-De Meern en honderden vrijwilligers van de Vrienden van het Máximapark. Door de vruchtbare grond die de meanderende Oude Rijn en Alendorperwetering eeuwenlang achterlieten, groeit en bloeit het park volop. Lindebomen, beuken, essen en wilgenbossen groeien hard en moeten nu al weer uitgedund worden door de vrijwilligers. De takken worden gerild neergelegd in de bospercelen, zodat er gelegenheid is voor grutto's, tureluurs, kieviten, bosuilen, veldmuizen, watersalamanders en bruine kikkers om te nestelen.

Velen genieten volop van al het moois in het nieuwe park. Op het Lint zijn altijd wel hardlopers, wandelaars, skaters en bootcampers te vinden. Yogaclubjes begroeten de zon in de Japanse Tuin vol rododendrons en stille wateren. Kinderen leren houden van de natuur via de Uiltjesroute en waterfietsend tussen de meerkoeten bij parkrestaurant Anafora. De brug over de Lelievijver is niet alleen iconisch, maar in de winter ook een bron van plezier voor sleeënde kinderen. Op mooie zomeravonden en bijvoorbeeld met het Suikerfeest komen mensen met allerlei culturele achtergronden samen op de speciale picknick- en barbecuevelden. Elke zondagmorgen kunnen mensen buiten schaken op speciale schaaktafels.

Tijdens het eerder gememoreerde bezoek van Riek Bakker aan Leidsche Rijn in 2018 sprak zij onder luid applaus van bewoners uit alle hoeken van het nieuwe stadsdeel: 'Niemand maakt een park alleen, een park wordt gemaakt door mensen. Het Máximapark is gemaakt door jullie!'

Frank van den Brink, bomenburgemeester van Utrecht

In 1976 begon Frank van den Brink als tuinman bij de dienst Openbare Werken van de gemeente Utrecht. Al snel ontwikkelde hij een speciale interesse voor bomen. En zo begon een lange loopbaan waarin hij vele Utrechtse bomen beheerde en verzorgde, waaronder de legendarische rode beuk aan de Emmalaan. Nog dagelijks is hij als senior technisch boomadviseur volop bezig met 'zijn' bomen. Een gesprek met een gedreven man.

Bettina van Santen is adviseur architectuur en stedenbouw bij Erfgoed van de gemeente Utrecht en redacteur van dit tijdschrift.

Toen Frank in 1976 na een opleiding aan de tuinbouwschool bij de gemeente in dienst kwam, was er al een gemeentelijke bomenploeg. Deze was voortgekomen uit de zogenaamde gasploeg die metingen deed bij bomen in de buurt van gasleidingen. Bij de overgang van stadsgas naar aardgas in de jaren 60 bleken de bestaande leidingen de hogere druk niet goed aan te kunnen en gingen lekken. Dit bleek desastreus voor bomen die in de buurt stonden. Eind jaren 60 sloegen meerdere steden alarm over bomensterfte. Onderzoek bracht aan het licht dat lekkend aardgas in de grond een proces aanging met bacteriën, met nadelige gevolgen voor de bomen. Omdat niet alle leidingen in één keer vervangen konden worden, namen plantsoenendiensten maatregelen. Zo ontstond in Utrecht de eerste boomverzorgingsploeg.

Stadskwekerij

Toen Frank eind jaren 70 bij de bomenploeg kwam, stond de boomchirurgie nog in de kinderschoenen, al was er wel aandacht voor. De eerste boomchirurgen hielden zich vooral bezig met bestrijding van ziekten en plagen. 'Het was die eerste jaren vooral veel zagen in wonden', aldus Frank. 'We hadden al een hele grote hoogwerker van meer dan 30 meter zodat je hoog de boom in kon.' Wonden werden in die tijd nog vooral uitgezaagd. De rotte gedeelten werden eruit gehaald, de boom geïmpregneerd en de wond vervolgens afgedekt met een speciaal middel. Naast de wondverzorging deed de ploeg ook aan onderhoud, maar het vellen van bomen was voorbehouden aan een andere groep. Beide maakten deel uit van wat toen nog de afdeling Plantsoenen was, een onderdeel van Openbare Werken. Hun standplaats was de stadskwekerij aan de Laan van Maarschalkerweerd.
Frank herinnert zich de stadskwekerij als een mooie, ruime locatie waar met gemak alle bomen die verplant werden tijdelijk ondergebracht konden worden. Bomen verplanten was in die jaren veel gebruikelijker dan tegenwoordig. Zo werden er grote hoeveelheden essen en platanen verplaatst naar de Uithof. Een ander aansprekend voorbeeld was de herinrichting van het Vredenburgplein. Midden jaren 70 waren bij de opgraving op het Vredenburg - voor de bouw van het Muziekcentrum en een parkeergarage - de fundamenten van kasteel Vredenburg blootgelegd. Bij de definitieve herinrichting werd het plein voorzien van een groot aantal bomen. Daarvoor werden platanen uit Kanalen-eiland gebruikt die weg moesten voor de aanleg van de sneltram naar Nieuwegein. Het verplanten van bomen vergt een goede voorbereiding die een paar jaar in beslag kan nemen. Frank geeft toe dat ze het

herplanten nu anders zouden aanpakken. ‘Ik weet nog dat de bomen gewoon tussen de muurresten werden geplant. Zo heb ik nog fundamenten van torens laten volstorten met grond waar dan de bomen vervolgens in kwamen te staan.’

Nieuwe inzichten

Het gemeentelijk groen en de bomen stonden er in de jaren 70 fantastisch bij, herinnert Frank zich. Kanaleneiland was gevuld met allerlei soorten rozen en vasteplantenborders. Het werd niet voor niets het ‘Rozeneiland’ genoemd. Het beheer getuigde van groot vakmanschap. Het was vanzelfsprekend dat de rozen twee keer werden teruggesnoeid om te zorgen voor een extra bloeiperiode. Maar toen braken de jaren 80 aan met grote versoberingen als gevolg van bezuinigingen. In Kanaleneiland en alle andere wijken werden de rozen- en plantenvakken vervangen door grasperken.
In deze periode moest Frank zijn werkzaamheden enige tijd onderbreken vanwege de militaire dienstplicht. Bij zijn terugkeer bij de bomenploeg waren de inzichten flink veranderd. Er waren niet alleen nieuwe kijktechnieken bijgekomen, maar het was ook doorgedrongen dat het uitzagen van rotte plekken geen goede methode was. De publicaties van de Amerikaanse bioloog Alex Shigo (1930-2006) zorgden in die jaren voor een revolutie in de boomchirurgie. Shigo had jarenlang bestudeerd hoe bomen reageren op verzorging en was zo tot nieuwe inzichten gekomen. ‘Een openbaring’, volgens Frank. ‘Een boom maakt eigenlijk zelf een afgrendeling achter zijn wond. En dan ga jij daar met de zaag en de frees aan de gang en verbreek je die afgrendeling. Vervolgens moet zo’n boom weer zelf aan de slag.’ Er moest voortaan heel anders worden gewerkt en verwondingen werden niet meer uitgezaagd. Ook daarna volgden er telkens nieuwe inzichten in de boomchirurgie. Frank volgde tijdens zijn loopbaan dan ook vele opleidingen om bij te blijven.

< Boomadviseur Frank van den Brink bij de rode beuk aan de Emmalaan, 2014. FOTO ANGELIEK DE JONGE

^ Stadskwekerij aan de Laan van Maarschalkerweerd, 1980. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

v Platanen van Kanaleneiland op het Vredenburg, 1983. J.C. JANSSEN / HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Boomziekten
In de loop der jaren ontstonden er ook nieuwe boomziekten. De iepziekte trad al vanaf het begin van de 20e eeuw op, maar meer recent zijn daar de kastanjebloedingziekte en de essentaksterfte bij gekomen. Gelukkig heeft Utrecht nog altijd een aantal oude iepen, vooral in het Zocherplantsoen. Zo staat er een iep uit 1850 achter het Centraal Museum. Maar in Overvecht zijn rond 1970 duizenden iepen geplant en door de iepziekte vallen deze soms in hele straten achter elkaar uit.
Ook de paardenkastanjes hebben het sinds enige tijd zwaar. Er is de paardenkastanjemineermot die de boom al in juni bruine bladeren bezorgt. Op den duur krijgt de boom problemen met de groei. Vervolgens kan de kastanjebloedingziekte toeslaan en de boom nog zwakker maken. Deze ziekte bedreigt historische kastanjelanen, zoals de Rembrandtkade. Ook in het Wilhelminapark met zijn bomen uit 1890 is het pijnlijk als er een oude boom sneuvelt, vertelt Frank. 'Laatst nog bij twee paardenkastanjes in het park met kronen van wel 16 meter en een onderlinge afstand van nog geen 40 meter. Als er een sneuvelt krijg je doorkijkjes die je niet wilt hebben.' Er wordt gekeken naar soorten die minder gevoelig zijn om zo toch bomen terug te zetten die passen in het beeld. Ook houden Frank en zijn collega's rekening met het veranderende klimaat en dat heeft onlangs geleid tot de aanplant van de eerste pecannotenboom in het Wilhelminapark.

De rode beuk
De monumentale beuk op de rotonde bij de Emmalaan was een markant herkenningspunt in de wijk en had voor velen een speciale betekenis. De boom stond er al bijna 170 jaar en generaties Utrechters hebben er herinneringen aan. Eigenlijk horen beuken volgens Frank niet in een stad thuis, maar in een bos met veel beuken bij elkaar, omdat ze onderling afhankelijk zijn. Maar deze rode - of eigenlijk bruine - beuk had zich als solitair aan weten te passen. Toch bleek in 2014 tot schrik van velen dat de boom ernstig ziek was. De oorzaak was een combinatie van factoren, waarbij naast ouderdom ook droogte een rol speelde.
De wortels van een beuk gaan niet diep, ze gebruiken het 'hangwater' in de bovenste 1,5 meter van de grond, vooral regenwater. Op een warme dag kan een volwassen beuk wel 700 tot 800 liter water nodig hebben. Droge zomers of werkzaamheden in de buurt kunnen een negatieve invloed hebben op de grondwaterstand. 'Die beuk is op een gegeven moment door alle omstandigheden zwak geworden en is gepakt door een bodemschimmel', vertelt Frank. Deze schimmel (Phytophthora plurivora) zat in het grondwater, ging de boom in en belemmerde daar vervolgens de waterdrainage. Daardoor ontstonden er gaten in het bladerdak, terwijl beuken juist hun bladerdak als paraplu gebruiken tegen zonbestraling. De gaten in de kroon veroorzaakten verbranding op de stam en zo werd de beuk steeds zwakker.
Frank beschrijft hoe parasitaire schimmels rustig in de grond afwachten tot het moment dat de boom zwak genoeg is. Daarna volgen andere zwammen. 'Deze boom had wel vier verschillende zwammen, vooral de reuzenzwam is een "killer" en die was waarschijnlijk al vier of vijf jaar ondergronds bezig zonder dat je het zag.' Nadat

de zwam het hele wortelgestel had aangetast, kwam hij naar boven om zich via sporen door de lucht verder te verspreiden. Toen werd duidelijk dat het eind van de boom in zicht was. Toch is de beuk dankzij intensieve begeleiding nog zo'n twee jaar extra in leven gehouden. Die tijd kon gebruikt worden om de buurt afscheid te laten nemen. Er is zelfs een afscheidsdienst gehouden en het herinneringsboek *Beukenbloed* verscheen.
Inmiddels is er een 'nieuwe' beuk geplant van 45 jaar oud die al vier jaar lang werd voorbereid bij een kweker én met medicijn resistent is gemaakt tegen de Phytophthora-schimmel. Deze boom is nu in zijn tweede jaar aan de Emmalaan. Frank: 'Nu wordt het spannend, het eerste jaar heeft hij nog voldoende meegekregen, maar nu moet hij zelf aan de slag en laten zien dat hij het naar zijn zin heeft'.

Juiste boom op juiste plek

De oudste boom in Utrecht is de Ginkgo of Japanse notenboom uit 1770 in de oude Hortus aan de Lange Nieuwstraat. Maar ook in Amelisweerd en het Zocherplantsoen staan bomen met een eerbiedwaardige leeftijd. Het zijn de favoriete plekken van Frank, evenals het Wilhelminapark, waar hij al 35 jaar met het comité Wilhelminapark samenwerkt aan het beheer. Zijn fascinatie voor bomen ligt echter niet alleen bovengronds. 'Als je je in bomen gaat verdiepen, ook onder de grond met een heel ecosysteem van schimmels en bacteriën, dan zie je hoe geweldig dat systeem in elkaar zit. Zowel boven- als ondergronds moet alles in orde zijn. Als het evenwicht verstoord raakt, zie je het meteen aan zo'n boom.'
Bomen in een bos staan meestal op de juiste ondergrond, maar een stad is eigenlijk niet de beste omgeving voor een boom. Het beleid is om een stadsboom een gemiddelde leeftijd van 40 tot 50 jaar te laten halen, maar liever natuurlijk langer. Voor Frank geldt het adagium 'de juiste boom op de juiste plek'. Bijvoorbeeld geen hoge bomen waar deze voor omwonenden overlast kunnen veroorzaken en ze telkens gesnoeid moet worden. Bij de Kanaalstraat stonden iepen, maar daar deze boomsoort terugzetten is volgens Frank onverstandig. 'Iepen worden groot en dan gaan mensen klagen over licht dat weggenomen wordt en takken die in de weg zitten.' Een verkeerd gekozen boom betekent dat er later ingrepen gedaan moeten worden, terwijl dat niet goed is voor de boom. 'Eigenlijk wil je niets doen aan bomen, maar er alleen naar kijken.'
Tot aan zijn pensionering in 2026 hoopt Frank van den Brink nog bij de gemeente Utrecht bezig te zijn met bomen. Terugkijkend is hij nog altijd trots op het verplanten van lindes aan de Vleutenseweg in de jaren 90. Nog zonder computers heeft hij toen een heel traject gecalculeerd, inclusief het inrichten van depots (tijdelijke standplaatsen) in Leidsche Rijn. Trots is Frank ook op het feit dat Jan van Zanen hem altijd 'de bomenburgemeester van Utrecht' noemde. Bang om zich straks te vervelen is hij niet, want hobby's heeft hij genoeg en hij gaat graag op reis met zijn vrouw. Maar zelfs op vakantie blijft Frank naar bomen lonken, ook al herinnert zijn vrouw hem eraan dat hij vrij heeft. 'Maar ik moet bomen altijd even aanraken. Ik praat niet met ze - ik ben geen prinses Irene - maar ze aanraken, dat moet ik nu eenmaal altijd.'

< Plantsoen met bloeiende rozen in Transwijk, 1970.
J.P. VAN ALFF / HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

^ De rode (bruine) beuk aan de Emmalaan in 2009.
FOTO ANNELIES VAN DEN DUNGEN, FLICKR

v De zieke beuk met uitingen van genegenheid aan het hek, najaar 2019. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • secretariaat@lisman.eu • +31 (0) 30 69 5 66 44

"Nieuw in tekst, formaat, aantal stegen, afbeeldingen, pagina's en meer"

Schrijver Bert Poortman

Tweede druk: € 20,- (€ 10,- voor leden)

oud-utrecht.nl/webwinkel

Nummers nabestellen of andere publicaties van Oud-Utrecht bestellen?

oud-utrecht.nl/webwinkel

720299 298521